

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Запорізький національний технічний університет

М. О. Кузнецова

Конспект лекцій з дисципліни
«Текст і текстова комунікація в аспекті перекладу»
для магістрантів спеціальності 035 «Філологія»,
спеціалізації 035.04 «Германські мови та літератури
(переклад включно)» усіх форм навчання

2017

Конспект лекцій з дисципліни «Текст і текстова комунікація в аспекті перекладу» для магістрантів спеціальності 035 «Філологія», спеціалізації 035.04 «Германські мови та літератури (переклад включно)» усіх форм навчання / Укл.: М. О. Кузнецова. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. – 88 с.

Укладач: М. О. Кузнецова, к. філол. н.,
доцент

Рецензент: А. М. Приходько, д. філол. н.,
професор

Відповідальний за випуск: М. О. Кузнецова, к. філол. н.,
доцент

Затверджено
на засіданні кафедри «Теорії та практики перекладу»

Протокол № 1 від 23.08.2017

Рекомендовано до видання
Навчально-методичною комісією Гуманітарного факультету

Протокол № 14 від 29.08.2017

ЗМІСТ

Змістовий модуль 1.**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ І ДИСКУРСУ
В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ**

Тема 1.	
Вступ. Новітні напрями дослідження у сучасній лінгвістиці.....	4
Тема 2.	
Теоретико-методологічні засади вивчення тексту і текстової комунікації. Лінгвістика тексту як наука і навчальна дисципліна.....	15
Тема 3.	
Проблеми ідентифікації «тексту» у новій дослідницькій парадигмі.....	22
Тема 4.	
Текст у системі дискурсу. До проблеми визначення поняття «дискурс».....	29

Змістовий модуль 2.**СПЕЦИФІКА ТЕКСТОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ:
ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ**

Тема 5.	
Когнітивні аспекти тексту і дискурсу.....	39
Тема 6.	
Функціональний і прагматичний аспекти тексту. Відтворення прагматики тексту при перекладі.....	50
Тема 7.	
Типологізація текстів як лінгвістична проблема.....	59
Тема 8.	
Інші актуальні проблеми вивчення тексту і дискурсу у сучасному комунікативному просторі.....	72
Список використаної літератури.....	81

Змістовий модуль 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ
І ДИСКУРСУ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Тема 1.

Вступ. Новітні напрями дослідження у сучасній лінгвістиці

План

1. Парадигми дослідження у сучасній лінгвістиці. Методи лінгвістичного дослідження.
2. Комунікативна лінгвістика. Категорії комунікативної лінгвістики.
3. Когнітивна лінгвістика: новітні здобутки.
4. Лінгвокультурологічний підхід до мови.
5. Гендер і мова.

Лінгвістика ХХІ ст. визначається одночасним співіснуванням багатьох парадигм наукового знання і різноманітних підходів до вивчення усіх аспектів людської мови, що характеризуються експансіонізмом, експланаторністю, функціоналізмом та антропоцентризмом. Впродовж багатьох років мовознавці намагаються виокремити найбільш вагомий та найбільш поширені парадигми лінгвістичних досліджень, формуючи оригінальні методології та методики аналізу, а також специфікуючи дослідницький вектор наукового пошуку.

Поняття «наукова парадигма» було введено в науковий обіг американським істориком Томасом Куном, який визначав її як визнані всіма наукові досягнення, які впродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх рішень. По суті, парадигма є матрицею, моделлю дослідження, стилем мислення в науці стосовно об'єкта пізнання. Традиційно у науці про мову розрізняють три наукові парадигми:

– порівняльно-історична парадигма, яка ґрунтується на порівняльно-історичному методі і властива лінгвістичним дослідженням ХІХ ст.; її представники: Франц Бопп, Расмус Раск, Якоб Грімм;

– системно-структурна парадигма, основою якої є слово з усіма його аспектами у межах мовної системи; основоположником є Ф. де Соссюр;

– антропоцентрична парадигма, яка переключає дослідницькі інтереси з об'єкта на суб'єкт пізнання і ґрунтується на положенні про те, що аналізується людина в мові і мова в людині.

Впродовж останніх років існує тенденція виокремлення у мовознавстві ХХ–ХХІ ст. домінуючих лінгвістичних теорій, а саме:

- генеративну лінгвістику;
- функціональну лінгвістику;

- теорію прототипів;
- лінгвістику тексту або дискурсивну лінгвістику;
- комунікативну лінгвістику;
- когнітивну лінгвістику.

Значна кількість лінгвістів сучасності наголошує на тому, що парадигмальний простір дослідження в сучасній лінгвістиці отримав нові орієнтири, тому необхідно виокремлювати такі напрями, які поєднують в собі дослідження суміжних областей науки. Отже, у мовознавстві розрізняють [Белехова 2005]: комунікативно-прагматичний напрям, когнітивно-дискурсивний та когнітивно-семіотичний напрям.

У межах кожного з зазначених напрямів виокремлюються та розвиваються онемасіологічний, семасіологічний, функціональний, лінгвікогнітивний та лінгвокультурологічний підходи до вивчення семантичного, синтаксичного, стилістичного тощо аспектів мовних та мовленнєвих одиниць. Виходячи із назв вищезазначених напрямів, стає зрозумілим, що жодна галузь сучасного мовознавства не може претендувати на свою абсолютну автономність та виключну важливість, оскільки кожна лінгвістична парадигма вивчення мовних явищ постачає корисний матеріал для різних сфер лінгвістичних знань.

Основним здобутком комунікативно-прагматичної парадигми дослідження мовних явищ є загальна теорія комунікації. Серед важливих праць у рамках даної парадигми слід виокремити “Основи комунікативної лінгвістики” Ф. С. Бацевіча, “Теорію комунікації” Г. Г. Почепцова та ін. Комунікативно-прагматичним аспектом дослідження тексту у вітчизняній науці про мову займається І. М. Колегаєва та ін.

Когнітивно-дискурсивна парадигма вивчення різних аспектів мовних та мовленнєвих одиниць базується на здобутках європейських та американських лінгвістів у сфері когнітології, напр., таких як Дж. Лакофф тощо. Але розробки підґрунтя теорії значення, образності, референції та номінації можна знайти у роботах вітчизняних учених Н. Д. Арутюнової, О. С. Кубрякової тощо. Основою лінгвістичних досліджень у межах когнітивно-дискурсивної парадигми є *дискурс*, який розглядається не лише як *текст*, а як комунікативна дія в комунікації, в якій поєднується вербальне і невербальне, а також психологічні, соціальні, культурні та інші компоненти.

Когнітивно-дискурсивний аналіз використовується для вивчення різномовних інформаційних потоків, які відображаються різні мовні картини світу. У площині когнітивно-дискурсивної парадигми проводиться також концептуальний аналіз художнього тексту або текстових концептів тощо. В Україні когнітивно-дискурсивний напрям досліджень розробляється науковими школами таких мовознавців, як О. П. Воробйова, А. Е. Левицький, С. А. Жаботинська, О. О. Селіванова тощо.

Поєднання теоретичних доробків когнітивної лінгвістики та семіотичної теорії привело до виникнення когнітивно-семіотичної парадигми, у площині якої семіотичний аспект мовної одиниці вивчається на основі її комунікативної значущості. Найбільш поширеним і найбільш відомим є лінгвокультурологічний підхід до вивчення семантики у межах когнітивно-семіотичної парадигми, в якому працюють такі вчені, як А. В. Красних, В. М. Телія, В. О. Маслова та ін.

Для отримання об'єктивних результатів лінгвістичного дослідження використовується низка методів наукового дослідження. Термін *лінгвістичні методи* означає шлях пізнання і витлумачення мовних явищ, що втілюються в певну систему логічних, послідовних дій мовознавця для збору, обробки та узагальнення фактів лінгвістичного дослідження. Будь-який метод лінгвістичного дослідження зумовлений метою, завданнями й аналізованим матеріалом будь-якого лінгвістичного пошуку.

Аналізуючи методологічні положення сучасного мовознавства варто приділити увагу найбільш вагомим методам наукового пошуку, до яких належать:

- *метод лінгвістичного опису та спостереження*, суть якого полягає в інвентаризації та систематизації, класифікації та інтерпретації структурних, семантичних та функціональних властивостей мовних одиниць, що дає змогу встановити корпус аналізованих одиниць;

- *аналіз лексикографічних джерел*, шляхом використання якого порівнюються лексикографічні експлікації значень мовних одиниць;

- *аналіз словникових дефініцій*, що дозволяє визначити семну структуру мовних одиниць, виявити змістовний мінімум концепту, інваріант, що створює базу для подальшого вивчення як мовної одиниці, так і концепту;

- *метод компонентного аналізу* використовується для визначення семантичної структури досліджуваних мовних одиниць (значення слова розщеплюється на компоненти, семи, що знаходяться у певній структурній організації), для виявлення семантичних змін, семантичних трансформацій, розкриття семантичних зв'язків між лексичними одиницями в контексті;

- *метод контрастивного аналізу* залучається для виявлення спільного та відмінного у використанні мовних засобів спорідненими та неспорідненими мовами; встановлює контрастивні відношення на всіх мовних рівнях;

- *соціолінгвістичні методи* (анкетування, інтерв'ю) дозволяють одиниць та соціокультурними чинниками при синхронічному та діахронічному дослідженнях; встановити детермінативний зв'язок між формуванням аналізованих мовних;

- *контекстно-ситуативний аналіз дискурсу* досліджує специфіку функціональних характеристик мовних одиниць у певних різновидах тексту.

Комунікативна лінгвістика є новою науковою парадигмою в рамках системно-структурної лінгвістики. Як наука, комунікативна лінгвістика почала формуватися у другій половині ХХ ст. Комунікативна лінгвістика – новий напрям сучасної науки про мову, предметом якого є процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складових комунікації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, ситуативних та ін.) [Бацевич 2005, с. 8].

Найважливіші ідеї комунікативної лінгвістики зародились у межах лінгвістики другої половини ХХ ст. Лінгвісти почали говорити про мову як форму, спосіб життєдіяльності людини, вербалізації людського досвіду і його усвідомлення, вираження особистості й організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей. На рубежі 60-70-х років ХХ ст. відбувся “прагматичний поворот”, започаткований працями Дж. Л. Остіна, Дж. Л. Серля, засновниками теорії мовленнєвих актів. Результатом цього наукового пошуку стало вивчення прагматичних (передусім соціально-психологічних та конситуативних) чинників використання мови. Саме лінгвістична прагматика від самого початку керується принципами динамічного підходу до мови, роблячи ідею діяльності своєю методологічною основою. Прагматика розглядає мовні знаки як результат лінгвокреативної діяльності людської свідомості, що спрямована на вираження певного мисленнєвого образу.

Серед основних питань комунікативної лінгвістики необхідно виокремити питання про загальні закони комунікації, специфіку комунікації залежно від різних умов (соціальних, культурних, професійних тощо), структуру мови (мовного коду) у процесах спілкування, закономірності взаємодії мовних (вербальних) і позамовних (невербальних) засобів комунікації, залежність організації мовного коду від позамовних (ситуативних — у широкому сенсі слова) явищ, етапи і закономірності породження і сприйняття мовлення в різних комунікативних умовах, причини комунікативних невдач, особливості мовленнєвих стратегій, а також про методи дослідження мови і засобів інших семіотичних систем у процесах комунікації. В останні роки науковий пошук комунікативної лінгвістики спрямовується на вивчення гендерного аспекту спілкування з метою встановлення специфіки та типових тенденцій спілкування.

Комунікативна лінгвістика оперує власним категоріальним апаратом, що ґрунтується на основних категоріях загальної лінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності та прагматики. До базових понять комунікативної лінгвістики належать: *комунікація, спілкування, комунікативний акт, інформація, комунікативний смисл, комунікативна діяльність, мовний код, вербальні й невербальні засоби спілкування, інтеракція, трансація, комунікативний крок у діалозі* та ін.

Отже, осереддя комунікативної лінгвістики є категорії, пов'язані з організацією мовного коду в спілкуванні. У цьому виявляється специфіка комунікативної лінгвістики, її відмінність від психолінгвістики, соціолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності та інших напрямів і галузей сучасної науки про мову. Невід'ємним складовим компонентом будь-якої комунікації завжди є комунікативна мовна особистість, зі своїми визначальними ознаками та характеристиками. Таким чином, комунікативна лінгвістика займається вивченням комунікації, “спілкування особистостей за допомогою мовних і паралінгвальних засобів з метою передавання інформації” [Бацевич 2004, с. 329].

Тісні контакти комунікативної лінгвістики з різними сферами гуманітарного знання зумовили глибоке проникнення методів багатьох наук у дослідження комунікативних процесів. До найбільш поширених методів дослідження комунікації належать [Бацевич 2004, с. 16-25]:

- *Семіотичний аналіз*, суть якого полягає в дослідженні різновидів комунікації з опертям на знакову (семіотичну) природу складників спілкування. Особливістю семіотичного аналізу є використання інструментарію, відпрацьованого лінгвістикою: намагання знайти сталі одиниці коду — знаки, зрозуміти особливості їх поєднання в одиниці вищого рівня, дослідити особливості їх використання людиною.

- *Прагматичний аналіз*, що ґрунтується на вивченні людських вимірів комунікації, пов'язаність їх з мовними структурами. У центрі уваги прагматичного аналізу перебувають такі важливі поняття комунікації, як стратегії й тактики спілкування, оцінні аспекти людської взаємодії, закони, правила й конвенції спілкування тощо.

- *Структурний аналіз*, тобто дослідження елементів кожного явища та їхніх структурних зв'язків (дистрибутивний аналіз, трансформаційний аналіз, метод компонентного аналізу тощо).

- *Дискурс-аналіз*, що ставить собі за мету виявлення соціального контексту спілкування (напр., аналіз побутового діалогу) для виявлення організації засобів мовного коду.

Комунікація як мовленнєва діяльність людини має свої компоненти та засоби комунікації.

До компонентів комунікації, на думку вчених, належать:

- Адресант (автор, мовець). Він є джерелом повідомлення, котрий кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (реципієнта, слухача, читача, аудиторії).

- Адресат. Сприймає повідомлення і відповідно до своїх стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта.

- Повідомлення. Це інформація, що втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу спілкування, і реалізується

засобами мови та інших знакових систем, зокрема жестами, мімікою, рухами та постанами тіла, схемами, діаграмами тощо.

– Канал комунікації, тобто своєрідний місток, що поєднує адресанта й адресата, це засоби мови, які контролюють створення, надсилання та сприйняття повідомлення. Кожне повідомлення вимагає свого власного шляху передавання від джерела інформації до споживача. У комунікаційних процесах виокремлюють два основних канали – усний та письмовий, в яких в свою чергу розрізняють вокальний (слуховий, звуковий), візуальний, тактильний, нюховий і смаковий канали.

– Інформаційний (комунікативний) шум. Це вибіркоче сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні переваженні, слабкий зворотний зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок переключень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації тощо.

– Фільтри. Це будь-які обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. Фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість тощо) або зовнішніми (цензура, заборони, табу тощо).

– Зворотний зв'язок (зворотня інформація). Це реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватись в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо. Реакція може бути словесною або несловесною (жестовою, мімічною, спонтанно руховою тощо).

– Контекст і ситуація. Це місце і час здійснення спілкування; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування тощо.

Отже, комунікативна лінгвістика — галузь знань, яка динамічно розвивається та тісно пов'язана з іншими суміжними науками.

Як методологічну основу комунікативної лінгвістики можна розглядати *теорію мовленнєвої діяльності*. Вона ґрунтується також на досягненнях *когнітивної лінгвістики*, яка розглядає комунікацію як різновид когнітивної діяльності. На розвиток комунікативної лінгвістики останніх десятиліть активно впливають ідеї *комунікативістики*, науки, що сформувалась у середині ХХ ст. у США та деяких інших країнах, та вивчає системи засобів і гуманітарних функцій масових інформаційних зв'язків, що здійснюються на різних етапах цивілізації за допомогою різних мов, а також вербальних і невербальних засобів. *Функціональна лінгвістика*, яка вивчає механізми діючої мовної системи без впливу конситуативних чинників, розглядається мовознавцями, як найважливіша власне мовна складова комунікативної лінгвістики. До комунікативної функції мови все активніше звертається *психолінгвістика і соціолінгвістика*.

На сучасному етапі лінгвістичних пошуків вирішення різноманітних проблем теорії і практики пов'язується з вивченням особливостей представлення знань у мові, тобто співвідношенням когнітивних і мовних структур. Важливе місце при цьому займає категоризація, під якою розуміють одну з пізнавальних форм мислення людини, що дозволяє узагальнювати її знання та досвід і здійснювати класифікацію. Категоризація та концептуалізація світу стоїть у центрі уваги *когнітивної лінгвістики*, у центрі уваги якої перебувають проблеми мови як загального пізнавального механізму репрезентації та трансформування найрізноманітнішої інформації з використанням специфічних (мовних) знаків. Функціонування мови також розглядається як різновид когнітивної діяльності.

Результатом виникнення когнітивної лінгвістики стало введення у науковий обіг термінів "концепт", "концептуальний аналіз", "концептуальна семантика", "концептуальна картина світу" тощо.

Сучасна когнітивна лінгвістика є антропоцентричною, її наукова парадигма окреслюється за такими аспектами: 1) вихідними принципами парадигми; 2) предметом розгляду; 3) процедурами, методиками і методами аналізу. До вихідних принципів вказаної парадигми належать:

- антропоцентризм – дослідження ментальної й духовної сфери людини в їхньому зв'язку з мовою;
- когнітивізм – сфокусованість досліджень на реальні мовно-мисленнєві одиниці й процеси в мозку людини;
- експансіонізм – внутрішня спеціалізація науки і водночас тісніша інтеграція з іншими науками, в мовознавчих дослідженнях зокрема врахування культурного контексту;
- експланаторність – настанова радше на пояснення мовних явищ, аніж на їх констатацію.

У площині когнітивної лінгвістики можна виокремити наступні найбільш важливі вектори наукового дослідження мови:

1. Теорія когнітивних моделей (фреймова семантика). Теорія когнітивних моделей, розроблена Дж. Лакоффом, вивчає ментальні простори та когнітивні моделі, що структурують ці простори [Лакофф 1988, с. 46]. Ментальний простір – це певна сфера мислення, концепції, яка може охоплювати наше розуміння реальних і гіпотетичних ситуацій, абстрактних категорій. Ментальні простори мають суто когнітивний статус і не існують поза мисленням. Вони структуруються за допомогою різних когнітивних моделей: образно-схематичних, пропозиційних, метафоричних, метонімічних, символічних. Ч. Філлмор називав ментальні простори фреймами. Фреймова семантика як лінгвістична концепція була вперше запропонована Ч. Філлмором у середині 70-х років і була розвитком його теорії відмінкової граматики. Застосовуючи поняття фрейму, Ч. Філлмор

спочатку розумів його суто лінгвістично як систему вибору мовних засобів – слів, граматичних правил і мовних категорій, – які асоціюються з прототипічними сценами або типовими ситуаціями. Пізніше поняття фрейму трактується з когнітивної точки зору як особлива уніфікована конструкція знання чи схематизація досвіду. Ще пізніше Ч.Філлмор визначає фрейми як когнітивні структури, знання яких передбачається концептами, репрезентованими словами [Філлмор 1988, с. 54].

У сучасній лінгвістиці фрейм визначається таким чином: одиниця знань, яка організована навколо концепта і містить у собі дані про суттєве, типове і можливе для цього концепта в рамках певної культури [Болдырев 2000, с. 7]. Фрейм – це модель культурнозумовленого, канонізованого знання, яке є загальним хоча б для частини суспільства, він складається з вершини (теми), слотів або терміналів, які заповнюються пропозиціями. Основною одиницею збереження інформації є пропозиція [КСКТ 1996, с. 188]. Фреймова семантика – це засіб когнітивного та семантичного моделювання мови. Він дає можливість моделювати принципи структурування і відображення певної частини людського досвіду, знань у значеннях мовних одиниць, способи активації загальних знань, які забезпечують розуміння в процесі мовної комунікації.

2. Концептуальна метафора та концептуальна метонімія, розроблена Дж. Лакофом та М. Джонсом, які вважають, що метафора є невід’ємним складовим компонентом нашого буденного життя. Понятійна система, в рамках якої людина мислить та діє, метафорична за своєю суттю та відіграє головну роль у визначенні реальності, вона керує нашим життям, нашою буденною діяльністю, нашою поведінкою з іншими людьми. Оскільки понятійна система є метафоричною, то наше мислення, буденний досвід та поведінка обумовлюються в значній мірі метафорою. Концептуальна метафора визначається як перенесення інформації з однієї сфери знань (сфери-джерела – *source domain* – яка містить в собі інформацію про предмет, явище, подію, яка використовується для позначення іншого предмета чи явища) в іншу сферу знань, так звану сферу мети - *target domain*, що містить в собі інформацію про позначувану сутність [Lakoff 1972]. Усі види метафор, якими людина користується протягом життя, вони поділяють на структурні, орієнтаційні та онтологічні метафори.

Концептуальна метафора та метонімія тісно пов’язані між собою, вони працюють за більш-менш аналогічними механізмами, але багато вчених наполягають на їх розмежуванні. На відміну від концептуальної метафори, в метонімії розуміння одного концепту в термінах іншого відбувається у площині спільної концептуальної сфери, що призводить до висвітлення концептосфери, яка у своєму прямому значенні має другорядний характер у межах матриці *source domain*. Вивченням концептуальної метонімії

займаються в першу чергу зарубіжні мовознавці (див., напр., праці A. Barcelona, R. Dirven), а також наші вітчизняні науковці [Трубенко 2007].

3. Теорія семантичних прототипів. Теорія семантичних прототипів (семантика прототипів) існує як галузь когнітивної лінгвістики з 70-их років ХХ ст. завдяки працям Е. Рош та її однодумців. Підґрунтям семантики прототипів є основні досягнення теорії прототипів. У найширшому сенсі, теорією прототипів можна назвати підхід до визначення внутрішньої структури поняття якщо містить вказівки на те, що деякі елементи поняття є прототипами. Завдання такої теорії – пояснити віднесення об'єкту до того або іншого прототипу в рамках тієї або іншої конкретної інтерпретації мови [Mangasser-Wahl 2000, с. 13]. Розробкою та вдосконаленням теорії семантичних прототипів займались лінгвісти А. Вежбицька, Ч. Філлмор тощо. Вона об'єднує пізнання психології і лінгвістика і описує кількісну градацію приналежності певних одиниць до певних категорій. Згідно цієї теорії, в людській свідомості з самого народження існують певні прототипи, центральні нормативні елементи певної категорії, тобто найбільш типові її представники, напр., прототип птахів – горобець. Отже, однією з головних ознак семантичних прототипів є, перш за все, наявність центрального представника категорії (прототипа). На його основі структурується уся категорія і визначаються її складові елементи.

4. Когнітивна теорія літератури (когнітивна поетика). За останні десятиліття в українському мовознавстві в рамках когнітології стрімко розвивається нова галузь – когнітивна теорія літератури. Більш детально про когнітивну поетику див. Тему 5.

Кінець ХХ ст. у лінгвістиці позначений особливою увагою до вивчення проблеми взаємозв'язку та взаємовпливу *мови і культури*. Культура як складна семіотична система, духовне буття суспільства, ментальна пам'ять народу, особлива форма спілкування, зрештою, сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених людьми, існує у тісному взаємозв'язку із мовою, в якій вона "вербалізується", "схоплюється" та зберігається. Мова – дзеркало культури, у ній відбивається не тільки оточуючий людину світ, не тільки умови її життя, але й суспільна самосвідомість народу, його ментальність, національний характер, стиль життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей та стереотипів, тощо. Мовознавство пронизане культурно-історичним змістом, так як його предметом є мова, що є умовою, основою і водночас продуктом культури [Маслова 2001, с. 26].

Між мовою та світом культури, який вона виражає, знаходиться мисляча людина, носій мови. Саме тому нова міждисциплінарна наука – лінгвокультурологія – виникає у площині антропологічної парадигми в лінгвістиці. У центрі її уваги знаходиться людина, яка розглядається як носій

мови і культури, її фонові знання, норми поведінки, що роблять її представником даної культури, про світ та про суб'єкта, що пізнає його.

В. Маслова визначає суть науки та її завдання таким чином: “Лінгвокультурологія – це наука, що виникла на перетині лінгвістики та культурології, і яка досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені у мові. Завдання лінгвокультурології – експлікувати культурну значимість мовної одиниці (тобто “культурні знання”) на основі зіставлення прототипної ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці, його символічного прочитання з тими “кодами” культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом” [Маслова 2001, с.8-11].

Лінгвокультурологія є науковою дисципліною синтезуючого типу що вивчає взаємозв'язок та взаємодію культури й мови у процесі її функціонування, досліджуючи вияви культури народу, що відбилися та зафіксувались у його мові. Таким чином, об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язок та взаємодія культури і мови у процесі її функціонування. Предмет даної дисципліни – це все, що складає мовну картину світу, а точніше – вивчення культурної семантики мовних знаків, що формуються при взаємодії двох різних кодів, а саме мови і культури, з метою виявлення способів, якими мова втілює, зберігає та транслює культуру.

Термінна система лінгвокультурології знаходиться на стадії формування базових понять, про що яскраво свідчать спроби дослідників знайти якнайточніші найменування для центральних понять. В. В. Воробйов ввів термін лінгвокультурема, комплексну міжрівневу одиницю, що являє собою діалектичну єдність лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту. В. І. Карасик, Г. Г. Слишкін ввели термін лінгвокультурний концепт, який складається з понятійного, образного та ціннісного компонентів. Отже, лінгвокультурний концепт – це “культурно забарвлений вербалізований смисл, представлений у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму” [Воркачєв 2001, с. 48]. Чи, іншими словами, лінгвокультурний концепт – це одиниця колективного знання/свідомості, що має мовне вираження і позначена *культурною специфікою*.

Лінгвокультурологія як кожна наукова дисципліна має свої методи дослідження. Оскільки ця лінгвістична дисципліна є суміжною за своєю суттю, в ній використовуються як лінгвістичні, так і культурологічні та соціологічні методи. Найбільш поширеними методами є фреймовий аналіз та деякі прийоми концептуального аналізу, які переважно використовуються. Особливою областю дослідження є лінгвокультурологічний аналіз текстів, які якраз і є справжніми хранителями культури. Залучення людини до культури відбувається шляхом привласнення ним “чужих” текстів [Маслова 2001, с. 35]. Текст як нікчемно малий елемент світу, вбирає в себе світ, стає

всім світом, заміщає собою світ. Таким чином, лінгвокультурологічні праці сьогодення висвітлюють культурологічний аспект різних мовних одиниць та різних текстів.

Останнє десятиліття у мовознавчій науці визначається переходом від лінгвістики структурної до лінгвістики антропологічної, яка розглядає явища мови у тісному зв'язку з людиною, її мисленням та духовно-практичною діяльністю. Антропоцентрична лінгвістична парадигма існує у ракурсі міждисциплінарної взаємодії з психологією, теорією комунікації, етнологією, культурологією, соціологією, когнітологією, семіотикою. І в цьому виявляється синергетичне бачення того, що відбулося і нині відбувається з мовою та інтерпретованим людиною світом.

Звернення до антропоцентричної парадигми лінгвістичних досліджень сприяло виокремленню феміністської лінгвістики як результату Нового жіночого руху в США і Німеччині в кінці 60-х на початку 70-х років. З кінця 60-х років ХХ ст. у роботах з соціології й філософії з'являється тенденція розмежування понять біологічна стать і соціальна стать, що сприяло, зокрема, зростання інтересу до гендеру у російській та вітчизняній лінгвістиці з 80-х років минулого століття. Так, відділ соціолінгвістики Інституту української мови Національної Академії Наук України утворив Київський міський семінар з гендерної лінгвістики, до участі в якому запрошуються науковці, аспіранти, студенти, незалежні дослідники та представники з жіночих та молодіжних громадських організацій, що працюють у сфері дослідження гендерних аспектів мови й мовлення та зацікавлені в обміні інформацією, обговоренні досліджуваних проблем і широкому впровадженню гендерної методології в наукову практику.

Термін *гендер* визначається як соціальна стать на відміну від біологічної, і продукується вона у процесі соціальної, культурної і мовної практики. Категорія "гендер" була впроваджена феміністками з метою розрізнення понять "біологічна стать" та "соціокультурна стать". Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні якості, моделі поведінки, професійну діяльність чоловіка та жінки.

Власне лінгвістичний інструментарій гендерний студій постає у двох іпостасях, які умовно, розуміючи хисткість меж, можна кваліфікувати таким чином: мова – це інструмент пізнання гендеру як самостійної міждисциплінарної парадигми, як своєрідної інтриги пізнання, – лінгвістична гендерологія; гендерно орієнтовані мовознавчі дослідження – це продукування додаткових знань про мову та комунікацію – гендерна лінгвістика. У сучасній вітчизняній лінгвістиці існує розгалужена система напрямів гендерних досліджень: власне гендерні дослідження, соціолінгвістика, феміністична лінгвістика, вивчення маскуліності, психолінгвістичні та крос-культурні дослідження.

Мовний сексизм – це дискримінація за статтю в мові. Цей термін частіше використовують стосовно жінок, проте мовний сексизм може бути спрямованим також на чоловіків. Однак жінки стають жертвами мовного сексизму набагато частіше за чоловіків. Сексизм може існувати в мові як на рівні слова, вислову, речення, так і на рівні всього дискурсу. Найпоширенішими прикладами мовного сексизму є гендерні стереотипи, асиметрії у використанні паралельних висловів стосовно чоловіків і жінок, а також “невидимість” жінок у мові.

Одним із найважливіших досягнень гендерних лінгвістів стало впровадження рекомендацій задля уникнення сексистської мови, обов’язкового документа для установ, навчальних закладів, видавництва багатьох країн світу. Слід зазначити, що на початку XIX ст. уживаним стало поняття “мовної толерантності”, намагання виважено підбирати способи мовного вираження під час спілкування. Мовна толерантність ґрунтується на етнонаціональній, гендерній, релігійній, конфесійній, віковій толерантності, і є відповіддю суспільства на такі виклики сьогодення, як: глобалізація світу, міграція населення, старіння населення, боротьба за рівні права тощо [Цегельська 2007].

Отже, проблема співвідношення гендеру й мови є дуже складною. Мова не лише відбиває ставлення до жінок і чоловіків у суспільстві, а й здатна формувати наше уявлення про статі та наше ставлення до жінок. Гендерна лінгвістика повина сприяти розвитку гендерної чутливості, усвідомлення того, що в сучасному суспільстві проблеми дискримінації ще не розв’язані повністю, розуміння того, що вимоги, котрі соціум висуває до чоловіків і жінок, відрізняються, та що подібні накинута обмеження не йдуть на користь ані жінкам, ані чоловікам, ані, власне, суспільству.

Тема 2.

Теоретико-методологічні засади вивчення тексту і текстової комунікації.

Лінгвістика тексту як наука і навчальна дисципліна

План

1. Етапи становлення науки про текст.
2. Лінгвістика тексту як самостійна галузь мовознавства.
3. Об’єкт, предмет і завдання лінгвістики тексту.
4. Напрямки сучасної лінгвістики тексту.
5. Місце лінгвістики тексту серед інших наукових дисциплін.

В. А. Звєгінцев, відомий радянський лінгвіст, свого часу зауважив: «Учені, які починають вивчення тексту, очевидно, й не підозрюють, що їм

прийдеться мати справу з об'єктом, який за своєю масштабністю не поступається Всесвітові, по суті, з лінгвістичним Всесвітом». Дійсно, розуміння тексту передбачає не лише знання мови, але й оточуючого світу. Поява соціальних мереж і модерних гаджетів суттєво розширює комунікаційний простір людського спілкування. Відповідно змінюється й образ основного інструмента й атрибута комунікації – тексту, який втрачає домінуючу довгі століття вербалізовану форму і здобуває аудіо-візуально-кінестетичні функції.

Сучасне суспільство стає абсолютно залежним від комунікації, адже місце має активний процес обміну вербальною й невербальною інформацією, людина стає цілковитим заручником мобільного зв'язку, sms- та Інтернет-текстінгу. Проте не слід забувати, що в основі усіх цих комунікаційних процесів незмінно лежить текст. Тому беззаперечною стає потреба в опануванні такої наукової дисципліни, яка підсумовує й узагальнює теоретичну базу знань про текст і координує його подальші дослідження, зокрема в аспекті перекладу. І такою дисципліною є лінгвістика тексту.

Серед основних питань, якими займається лінгвістика тексту, і які цікавлять дослідників якнайбільше, можна виокремити наступні: питання генези і етапи становлення науки про текст, об'єкт і предмет її дослідження; структурна та змістова параметризація текстової комунікації, текст у динамічному просторі дискурсу, дискурс як мисленнєво-мовленнєва діяльність текстових антропоморфів, концептуальна та категоріальна опозиція тексту і дискурсу у структурі текстової комунікації, основні тексто- та дискурсотвірні категорії, основні механізми текстотворення, адекватного сприйняття і розуміння тексту, комунікаційна тріада «адресант» – «текст» – «адресат», типологія текстів тощо.

Пріоритет уживання терміна «лінгвістика тексту» належить німецькому вченому-лінгвісту румунського походження, фахівцю з романського мовознавства Євгенію Косеріу, який у середині 50-х рр. запропонував сполуку *linguistica del texto*. Однак, закладання теоретичних основ лінгвістики тексту, її виокремлення як самостійної галузі мовознавства відбувається дещо пізніше, в середині 60-70-х рр.

Численність аспектів вивчення тексту та їхня відносна автономність зумовили варіативність назви галузі – граматики тексту, лінгвістичний аналіз тексту, теорія тексту, аналіз дискурсу тощо. Крім того, у сучасній лінгвістичній літературі можна зустріти і різноманітні визначення лінгвістики тексту, що обумовлено зміною дослідницьких аспектів цієї дисципліни. Лінгвістика тексту, – констатується в енциклопедії української мови, – галузь мовознавства, яка вивчає правила побудови зв'язного мовлення, комунікативні різновиди тексту, зумовлені текстотворювальними функціями мовних одиниць та орієнтацією повідомлення на певного адресата

[ЕУМ 2000, с. 289-290]. У лінгвістичному енциклопедичному словнику лінгвістика тексту кваліфікується як напрям лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту і його значеннєві категорії, виражені за цими правилами [ЛЭС 2002, с. 267].

Українська дослідниця Ірен Борисівна Штерн розглядає лінгвістику тексту як комплексну дисципліну, що досліджує багатоаспектну внутрішню організацію зв'язного тексту – семіотичну, семантичну, структурну, комунікативно-прагматичну [Штерн 1998]. На думку М. Кочергана, лінгвістика тексту – галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії [Кочерган 2003, с. 27]. У книзі американських учених Рене Дірвена та Марджолін Веспур «Cognitive Exploration of Language and Linguistics» лінгвістика тексту визначається як учення про те, як мовець і слухач здійснюють комунікацію за допомогою тексту, і як вони породжують або сприймають зв'язок між реченнями, параграфами, розділами тощо [Dirven 2004].

Хоч дослідники по-різному визначають лінгвістику тексту, все ж єднає їх спільна позиція: це галузь мовознавства (наука), що досліджує текст у всій його багатоаспектності й багатогранності. Із сказаного випливає: **лінгвістика тексту** – галузь мовознавства, яка вивчає семіотичні (знакові), структурно-граматичні, семантико-змістові, комунікативно-прагматичні властивості тексту, його категорійні ознаки, закономірності його структурної організації, зв'язки з іншими текстами, а також процеси продукування (створення), рецепції (сприйняття, розуміння) та інтерпретації тексту у семіотичному універсумі культури.

Об'єктом лінгвістики тексту є усні й писемні тексти усіх стилів та жанрів, а предметом – їхня організація й функціональна природа.

Якщо в середині минулого століття було започатковане лінгвістичне дослідження тексту, вивчалася структура і граматики тексту, засоби зв'язку його елементів, окремі його категорії, то на сучасному етапі лінгвістичної науки текст розглядають як складну когнітивно-комунікативну структуру, до якої причетні його продуцент і реципієнт, ситуація, в якій він твориться, психологічний процес творення і сприймання тощо. Текст стали розглядати не тільки з теоретичного, але й прагматичного боку, оскільки він є частиною дискурсивного мовлення і забезпечує спілкування.

Своєрідним центром формування лінгвістики тексту вважають Німеччину, де у 60-70 рр. виходить ціла низка праць, присвячених лінгвістичним проблемам тексту. Так, у 1968 р. світ побачив першу наукову працю з лінгвістики тексту «Займенник і структура тексту», яка належить Р. Харвегу, у якій представлено перше суто лінгвістичне тлумачення тексту, а безперервна займенникова зв'язність розглянута як його головна ознака.

Серед інших лінгвістичних шкіл, які зробили свого часу певний вклад у розвиток науки про текст, були *Працький лінгвістичний осередок*, або Працька школа функціональної лінгвістики, заснована у 1926 р., – один із напрямів структурної лінгвістики.

Структуралізм – мовознавчий напрям, який виник у 20-і рр. ХХ ст., і для якого характерне розуміння мови як чітко структурованої знакової системи і прагнення до суворого формального її опису. Серед представників найбільш відомі такі чеські філологи, як: Вілем Матезіус, Богуміл Трнка, Богуміл Гавранек, Ян Мукаржовський, а також російські мовознавці Микола Трубецької, Роман Якобсон, Сергій Карцевський. У своїй теорії пражькі лінгвісти спиралися на вчення Фердинанда де Соссюра, Бодуена де Куртене і деякі ідеї Філіпа Фортунатова. Зокрема, поняття структури мови йде від Соссюра, а поняття функції — від Бодуена де Куртене. Працькі структуралісти сприйняли й творчо розвинули основну ідею Ф. де Соссюра — концепцію мови і мовлення. У працях М. Трубецького це протиставлення стало основою розмежування фонології й фонетики. Чи не найбільшою заслугою пражців є інтерпретація мови як функціональної системи, тобто як системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті.

Крім того, увявлення про наукові здобутки Працької школи не будуть повними, якщо не згадати вчення С. Карцевського про асиметрію мовного знака, викладене у статті «Про асиметричний дуалізм мовного знака» (1929), основна ідея якого зводиться до того, що знак і значення не покривають один одного повністю. Їх межі не збігаються в усіх точках: один і той самий знак має декілька функцій, а одне й те саме значення виражається декількома знаками. Будь-який знак є «омонімом» і «синонімом» одночасно.

Помітним внеском у синтаксичну теорію є вчення Вілема Матезіуса про актуальне членування речення. Так, було висловлено думку про принципову відмінність між формальним членуванням речення (виділення підмета і присудка), яке показує його граматичну структуру, і поділом речення на тему і рему, який виявляє його «функціональну перспективу». В. Матезіус вважається одним із родоначальників *функціональної лінгвістики*, або *функціоналізму*, – сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування. Цей мовознавчий напрям сформувався як альтернатива Американському структуралізму (*дескриптивізму*) Леонарда Блумфільда і Копенгагенському структуралізму (*гломатичі*) Луї Єльмслева.

Крім того, вплинули на становлення структурно-граматичного аспекту лінгвістики тексту і положення *Женевської лінгвістичної школи* (засновник – Фердинанд де Сосюр, представники: його учні й послідовники – Шарль Баллі, Альберт Сеше, Анрі Фрей та ін.) щодо граматичних зв'язків у

мовленні й тексті, їхньої кореляції із позамовними засобами, названими в сукупності актуалізаторами.

У межах *Лондонської школи (концептуалізм)* розробка проблем тексту розпочалася з переходом від структуралізму до функціоналізму. Фундатор цієї школи, Джон Руперт Фьорс, розробив широке поняття контексту, залучивши до нього параметри комунікативної ситуації, культуру тощо. Його послідовники Майкл Халлідей і Волтер Аллен серед трьох найважливіших функцій мови виділили текстову, або дискурсивну, яка дає змогу мовцеві конструювати тексти чи зв'язні відрізки мовлення, важливі для певної ситуації, а також дозволяє слухачеві чи читачеві відрізнити текст від довільного набору речень. *Французький і голландський функціоналізм* посприяв перенесенню уваги дослідників із мови на її функціонування й, зокрема, на текст (праці Еміля Бенвеніста, Андре Мартіне). Слід зазначити, що практично одночасно з появою в Німеччині фундаментальних монографій із текстової проблематики у 1972 р. голландський лінгвіст Т. ван Дейк видає книгу «Деякі аспекти граматики тексту», у якій здійснено спробу викласти теоретичні засади майбутніх досліджень тексту. Текст вперше названо основною лінгвістичною одиницею, яка не може бути описана у термінах незалежних речень, охарактеризовано поняття зв'язності, тотожності референції, просторово-часових відношень, пресупозиції тощо.

Вагомий внесок у теорію лінгвістики тексту зробила також радянська філологічна традиція, зокрема концепція тексту російських формалістів, які орієнтувалися на точне вивчення формальних прийомів і засобів, розчиняючи аналіз змісту в поетиці форм (Юрій Тинянов, Віктор Шкловський, Роман Якобсон); теорія структурного аналізу тексту казки Володимира Проппа; текстова концепція Михайла Бахтіна 40-50-х років тощо.

Як бачимо, фактично до 80-х років інтерес лінгвістів був зосереджений на формальному описі мови, її вивченні лише як системно-структурного утворення, а відтак і вивченні лише формальних характеристик тексту як синтаксичної структури і розкритті функціонального призначення різних сторін, форм і елементів речення. *Принцип редукціонізму*, тобто вивчення мови в ізоляції, без урахування зовнішніх – екстралінгвальних чинників, і людського зокрема залишався панівним принципом лінгвістичних досліджень аж до другої половини ХХ ст. Однак проблеми *антропофактора* в мові та мовленні, питання рецепції людини як центрального суб'єкта процесу пізнання навколишнього світу, як міри всіх речей і центру конструювання семіотичного універсуму спричинили перехід від *іманентної лінгвістики* (тобто коли мова розглядається в самій собі і для себе, зокрема у структуралізмі) до *лінгвістики антропологічної* (тобто вивчення мови в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини).

Отже, перехід від парадигми системно-структурної до парадигми антропоцентричної спричинив переорієнтацію наукового знання і зміну філософських поглядів на природу лінгвальної реальності. Виникла потреба виходу за межі речення й мовної системи до сфери мовлення, тексту. Чимало лінгвістів почали наголошувати на тому, що текст повинен стати альфою й омегою мовознавчих досліджень.

Наразі лінгвістична увага повною мірою зосереджується на людині з її системою цінностей, знань та уявлень, на її мисленнєво-мовленнєвій діяльності. Людина є точкою відліку в аналізі тих чи інших явищ, залученою в цей аналіз, визначає його перспективу та кінцеву мету. Таким чином, парадигмальний простір лінгвістики на початку ХХІ ст. характеризується співіснуванням двох дисциплінарних матриць лінгвістичного дослідження: когнітивної, яка розглядає мову як засіб доступу до всіх ментальних процесів свідомості людини, які визначають власне буття даної людини та її місце в суспільстві, та комунікативної, або дискурсивної, у межах якої мова фігурує універсальним засобом комунікації.

Отже, згідно з інтегративними тенденціями сучасної парадигми лінгвістики, що виявляються в комплексному поєднанні когнітивної та комунікативно-дискурсивної складових, при дослідженні феноменів світу загалом і мовних явищ зокрема необхідно враховувати дві найважливіші мовні функції: когнітивну, або гносеологічну (місце в процесі пізнання), і комунікативну, або прагматичну, функціональну (роль в акті мовного спілкування). Новітні дослідження мови зорієнтовані не на її опис як статичної системи, яку вивчають в ізоляції, а на розкриття механізмів мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини, яка постає центральним об'єктом, що бере участь у процесах пізнання та комунікації.

Оновлення парадигм наукового пізнання зумовлює корегування змісту вже сформованих і виокремлення новітніх напрямів лінгвістики тексту. Знаковою щодо цього є класифікація О. О. Селіванової [Селіванова 2008], яка виокремила наступні напрями лінгвістики тексту:

1) структурно-граматичний напрям (Вольфганг Дресслер, Тойн ван Дейк, Цветан Тодоров, Ольга Москальська, Тетяна Ніколаєва, Олена Падучева, Анатолій Загнітко, Марія Плющ, Володимир Мельничайко та ін.);

2) напрям текстової семантики (пізніші праці Т. ван Дейка, Вольфганга Дресслера, Роберта Богранда, Олени Падучевої, Ірини Арнольд, доробки таких українських дослідників, як Світлани Єрмоленко, Любов Мацько, Галини Сюти та ін.);

3) комунікативно-прагматичний напрям (Т. ван Дейк, Вольфганг Ізер, Роберт Богранд, Ніна Арутюнова, Наталія Фатєєва, Ніна Болотнова, Ірина Колегаєва, Григорій Почепцов, Флорій Бацевич, Тетяна Радзівська, Олена Селіванова та ін.);

4) семіотичний напрям (Юлія Крістева, Ролан Барт, Юрій Лотман, Валерія Чернявська, Григорій Почепцов, Галина Сюта та ін.);

5) когнітивний напрям (Т. ван Дейк, Чарльз Філмор, Жиль Фоконьє, Олена Кубрякова, Юрій Степанов, Ольга Воробйова, Олена Селіванова);

6) прикладний напрям (Роджер Шенк, Х. Олкер, Олена Горошко, Лариса Компанцева та ін.).

Зв'язок лінгвістики тексту з іншими науками зумовлений самим предметом вивчення, який є спільним для багатьох наук, а також активними інтегративними процесами, притаманними сучасній науці, необхідністю розглядати певне наукове явище з урахуванням досягнень різних наукових дисциплін. Як писав М. Бахтін, текст – це первинна реальність і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни. Тим не менш, слід зазначити, що з моменту зародження лінгвістики тексту не зупиняються наукові суперечки з приводу її статусу і місця серед інших наукових дисциплін. Так, Тойн ван Дейк, голандський вчений, який віддає перевагу назві «наука про тексти», називає лінгвістику тексту міждисциплінарною наукою, яка інтегрує окремі самостійні наукові напрями, такі як теологія, історія, юриспруденція, психологія, літературознавство тощо, які так само займаються текстом. У розумінні дослідника лінгвістика тексту являє собою лише частину більш загальної науки про тексти. Зрозуміло, що у всіх цих наукових дисциплінах текст розглядається під різними кутами зору і з різною цільовою установкою:

- в історичній науці мова йде перш за все про соціальні, політичні та культурні обставини виникнення текстів і їх варіантів;
- в теології – про інтерпретацію переважно релігійних текстів;
- в юриспруденції – про тлумачення юридичних текстів і їх застосування у вирішенні різних конфліктних ситуацій;
- в соціальній психології дослідник має справу з відносинами між певними текстовими структурами і їх впливом на знання, думки, позиції та дії окремих індивідів, груп людей або будь-яких співтовариств;
- в когнітивній психології крім усього іншого вивчаються процеси, що відбуваються при виробництві і сприйнятті певних мовних форм;
- в літературознавстві об'єктом уваги вчених є художні тексти.

Пізніше Т. ван Дейк вважає за краще взагалі говорити не про аналіз тексту, а про аналіз дискурсу як поняття, що включає в себе також текст. За його словами, дискурс не є лише ізольованою текстовою або діалогічною структурою. Швидше, це складне комунікативне явище, яке включає в себе і соціальний контекст, що дає уявлення як про учасників комунікації (і їх характеристики), так і про процеси виробництва і сприйняття повідомлення.

Дещо інше бачення місця лінгвістики тексту в «науці про текст» пропонує Генріх Плетт [Plett 1975]. Його «наука про тексти» включає в себе три великі області, а саме: теорію тексту, прикладну науку про тексти і аналіз

тексту. Кожна з названих областей передбачає подальше членування причому ці підрозділи можуть перетинатися, взаємно доповнювати і проникати один в одного. Так, теорію тексту складають теоретична лінгвістика, теорія літератури і теорія про стилі; в прикладній науці про тексти окремо виділяються прикладна лінгвістика, методологія і стилістика; аналіз тексту передбачає розмежування таких напрямків, як лінгвістика тексту, інтерпретація літератури і аналіз стилю. У середині кожного з цих розділів виділяються свої більш дрібні ділянки.

Тема 3.

Проблеми ідентифікації «тексту» у новій дослідницькій парадигмі

План

1. Текст як лінгвістична категорія.
2. Основні підходи до вивчення тексту.
3. Проблема дефініції тексту у межах сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми лінгвістики.
4. Текстові категорії, або критерії текстуальності.

Проблема дослідження тексту є однією з провідних у лінгвістиці, однак теоретично малорозробленою. Визначенням поняття «текст» мовознавці займаються ще з часів виникнення лінгвістики тексту, однак до цього часу не існує однозначної відповіді щодо його детермінації, яка б задовольнила теоретичні та практичні потреби більшості дослідників. Так, за підрахунками авторитетних германістів 90-х років XX ст. існує більш ніж 300 визначень тексту [Heinemann 1991]. При розгляді поняття «текст» виявляються різноманітні методи та підходи до дослідження цього феномену.

Отже, саме від підходів до розгляду тексту, якими керується автор, і залежить його (тексту) детермінування. Тим не менш, найпоширенішим визначенням тексту по праву визнано дефініцію І. Р. Гальперіна, який називає текстом «твір мовленнєвого процесу, завершений, літературно оброблений відповідно до типу документа; твір, що складається з назви (заголовка) й ряду особливих одиниць (надфразних едностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість та прагматичну установку» [Гальперин 1981].

Складність розкриття поняття «текст» обумовлюється тим, що кожен текст є вплетеним у безліч різних діяльностей та існує як текст лише завдяки тому, що він має певні функції в цих діяльностях [Щедровицький 1974, с. 204]. Саме тому, актуальною видається проблема чіткого визначення сутності

поняття «текст», зокрема в межах сучасної когнітивно-комунікативної парадигми лінгвістики.

Наукові дослідження гуманітарних наук на межі ХХ–ХХІ ст. розглядають текст як багатомірну і поліфункціональну дискурсивну систему, яка забезпечує індивідуальний розвиток мовної особистості, а також її соціальну, культурну та інтелектуальну комунікацію. Сучасна когнітивно-дискурсивна парадигма вивчення тексту передбачає його аналіз на основі синтезу ідей власне когнітивної парадигми наукових знань з ідеями парадигми дискурсивної (комунікативної, прагматичної). Отже, загальною стратегією сучасної лінгвістики тексту визначають синтез дослідження текстової інтегрованої структури та аналізу тексту як комунікативної системи, детермінованої такими її складниками, як особистість мовця (адресанта, автора, письменника) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та інших властивостей; особистість реципієнта (адресата, читача, слухача) та його рівень сприймання, екстралінгвальні характеристики двох типів ситуації: того, про що йдеться в тексті, та того, що опосередковує його творення в соціокультурному контексті дійсності [Тураева 1994, с. 106].

З точки зору сучасної лінгвістики, що перейшла від вивчення лінійної організації тексту до його осмислення як багатовимірного смислового простору, текст як продукт мисленнево-мовленнєвої діяльності, а також «елементарна, тобто базова, мінімальна й основна одиниця дискурсу» [Красных 2003, с. 116], народжується в момент створення його мовною особистістю й існує безпосередньо в момент свого породження й сприйняття, тобто в комунікації. Текст пов'язаний з особливостями людської когніції, а тому може переживати повторні народження при рецепції і мати справу зі значним за обсягом корпусом текстів, адже, як влучно зауважив Р. Барт, «текст не може нерухомо застигнути, він за своєю природою повинен крізь щось рухатися – наприклад, крізь твір, ряд творів» [Барт 1994, с. 415]. У просторі тексту побачили динамічну систему, а в людському факторі – її базовий елемент, і тому, «актуальною стала проблема взаємовідношення статичного і динамічного простору тексту як ментального утворення, який передбачає роботу свідомості» [Щирова 2007, с. 139]. Статичний простір тексту пов'язується з його об'єктивним існуванням, він не залежить від роботи людської свідомості, а під час акту спілкування автора і реципієнта текст переходить у динамічний стан.

Таким чином, як вербалізований продукт мисленнево-мовленнєвої діяльності суб'єктів комунікації, текст виступає амбівалентним онтологічним еством, адже має двоїсту природу: стан спокою і стан руху. Представлений як послідовність дискретних одиниць, текст знаходиться у стані відносного спокою, і ознаки руху виступають у ньому імпліцитно. Однак, коли текст

репродукується, він знаходиться у стані руху, і тоді ознаки спокою виявляються в ньому імпліцитно. При читанні тексту відбувається перекодування інформації – відтворення змісту читачем. Отже, у стані спокою текст є еноцентричним, у динаміці – ексцентричним.

Текст – це феномен, що стоїть у центрі комунікативного акту, піддається лінгвістичному аналізу та пов'язаний з екстралінгвальною реальністю. За умов такого розуміння тексту в межах нової когнітивно-комунікативної парадигми лінгвістики, його слід кваліфікувати, з одного боку, як вербальну фіксацію дискурсу, тобто продукт когнітивно-комунікативної діяльності, а з іншого – як основний засіб текстової комунікації, що маніфестує лінгвальні та екстралінгвальні феномени, в яких виявляється мовна свідомість і мовна особистість, а також як одиницю дискурсу, що слугує способом збереження, накопичення і передавання інформації. Таким чином, надзвичайно складна природа тексту потребує розмаїтих аспектів його вивчення, а саме: онтологічного (з'ясування характеру існування тексту); гносеологічного (з'ясування об'єктивної дійсності у тексті); рецептивного (вивчення характеру сприйняття тексту); герменевтичного (вивчення характеру розуміння тексту); прагматичного (встановлення характеру ставлення автора тексту до того, що він відтворює, й осмислює у тексті); психологічного аспекту (психологія текстотворення).

Лінгвістичні розвідки, присвячені аналізу тексту, на межі ХХ–ХХІ ст. відповідали різним методологічним настановам дослідників, тому ми уналежнюємо їх до різних методологічних підходів щодо вивчення тексту. Так, виділяють наступні підходи:

1. Лінгвоцентричний (аспект співвіднесення мова – текст). Логіка цього підходу заснована на вивченні функціонування мовних одиниць і категорій в умовах тексту.

2. Текстцентричний (текст як автономне структурно-сміслові цілі, поза увагою лишаються текстові комуніканти). Цей підхід заснований на уявленні про текст як результат і продукт творчої діяльності. Текст розглядається як цілісний завершений об'єкт дослідження.

3. Антропоцентричний (аспект співвіднесення автор – текст – читач). Цей підхід пов'язаний з інтерпретацією тексту з позицій автора (аспект породження) і читача (аспект сприйняття). Особливим досягненням цього підходу є використання психолінгвістичних методів у вивченні тексту, тобто аналізу процесів породження та сприйняття тексту мовцем і реципієнтом.

В межах антропоцентричного підходу в залежності від фокусу дослідження виділяються наступні напрями вивчення тексту:

1) психолінгвістичний, що спирається на уявлення про текст як про процес породження / сприйняття;

2) прагматичний, в межах якого текст розглядається як складний мовленнєвий акт, який здійснюється з певними намірами і цілями, і в якому використовується комплекс мовних засобів і прийомів впливу на адресата;

3) дериваційний, де текст розглядається як безліч створюваних елементів із сформованими між ними відносинами. Текстотворення розуміється як семіотичний процес розвитку тексту.

4) комунікативний, стимульований теорією актуального членування. Виділяються два комунікативних центри: тема (відоме) і рема (нове, невідоме), які передбачають одне одного за принципом обов'язкової додатковості, і які становлять нерозривну єдність. А динамічна єдність тексту забезпечується поступальним рухом в ньому інформації. Обидва компоненти - тема і рема - виконують текстоутворюючу функцію.

5) жанрово-стильовий напрям.

4. Когнітивний (аспект співвіднесення автор – текст – позатекстова діяльність). В його межах текст тлумачиться як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність.

Існування великої кількості визначень та аспектів дослідження тексту дає підстави для встановлення його диференційних ознак, властивостей, завдяки яким вибудовується його (тексту) логіко-семантична структура. Для лінгвістики тексту однією з головних задач стає виявлення і систематизація цих сутнісних властивостей тексту, які б, розкриваючи особливості його природи, в сукупності дозволяли відрізнити текст від не-тексту. Ці властивості отримали назву «категорія тексту». Отже, під категоріями тексту пропонують розуміти «концептуальні ознаки, що відображають найбільш суттєві якості та прототипові характеристики тексту, взаємодія яких зумовлює його (тексту) специфіку та сталість як якісно відмінного лінгвосеміотичного, комунікативного і мовленнєвого утворення» [Селиванова 2004, с. 194].

Кількісний склад текстових категорій у кожного автора свій. Тривалі спроби систематизувати категорії тексту (виділити деякі з них як провідні, домінантні, розмежувати змістовні і формальні категорії тексту) жодного результату не дали, оскільки й досі не розроблено критерії розмежування категоріальних і некатегоріальних ознак тексту. Крім того, залежно від критеріїв, які покладено в основу виявлення текстових категорій, варіюється і їх змістове наповнення. Наприклад, І. Р. Гальперін, вирізняє такі текстові категорії, які він назвав граматичними, як: континуум, когезія, ретроспекція і проспекція, інтеграція, інформативність [Гальперин 1981]. У радянській лінгвістиці цей підхід уважався основним (базовим) для розвитку цілого напрямку досліджень лінгвістики тексту.

О. О. Селіванова виділяє також такі категорії, як: референціальність (авторська / читацька) – співвіднесення тексту з дійсністю; категорію

антропоцентричності, яка пов'язана з тим, що гносеологічним та комунікативним центром тексту є людина, її індивідуальна свідомість (у художньому творі є три антропоцентри: автор, читач, персонаж); категорію інтерактивності, що представлена суб'єктно-об'єктно – суб'єктивним взаємозв'язком комунікантів, щоб бути зрозумілим і зрозуміти іншого [Селиванова 2004]. Ця категорія також має низку підкатегорій, серед яких інтерсеміотичність, інтенційність, стратегічність, ефективність та інтерпретантність. Інтерсеміотичність, за словами О.О. Селіванової, – це комунікація тексту із семіотичним універсумом, що передбачає цитації, відгомін інших текстів та образів, ремінісценції, ходові сюжети тощо.

А. П. Загнітко до текстових категорій зараховує: категорію події, категорію часу, категорію простору, категорію оцінки та категорію інформативності [Загнітко 1996]. І. І. Ковалик категорії тексту називав ознаками. На його думку, основними ознаками тексту є: цілісність, зв'язність, членування, лінійність, інформативність, модальність, структурно-сміслова завершеність [Ковалик 1985].

У західноєвропейській традиції сукупність властивостей тексту називають текстуальністю. Так, сім ознак налічує система критеріїв текстуальності Р. А. де Богранда і В. У. Дресслера: когезія – формальний взаємозв'язок частин; когерентність – смислова погодженість частин; інформативність – наявність нової для адресата інформації; інтенціональність – наявність задуму; прийнятність, або інтерпретованість – визнання цієї словесної послідовності її адресатом як граматично і семантично зв'язного тексту; ситуативність – критерій, пов'язаний з факторами, які роблять текст доречним по відношенню до ситуації його використання; інтертекстуальність [Beaugrande 1981]. Дослідники стверджують, що якщо хоча б один з цих вищеперерахованих семи критеріїв залишається нереалізованим, то текст не є комунікативним, а отже, не є текстом.

Оскільки текст – це не хаотичне нагромадження одиниць різних мовних рівнів, а впорядкована система, в якій усе взаємопов'язано і взаємозумовлено, то однією з найважливіших ознак тексту є цілісність, або когерентність. Цілісність тексту дуже влучно характеризує народна сентенція: «Із пісні слів не викинеш». Вона стосується плану змісту тексту, тих смислових взаємозв'язків, які, забезпечуючи цілісність смислу тексту, формують його глибинну структуру. Під цілісністю розуміють змістову зв'язність, тобто внутрішню спаяність.

Плану вираження тексту, тих внутрішньотекстових, граматичних, лексичних зв'язків, які, об'єднуючи мовні одиниці, формують поверхову структуру тексту, стосується зв'язність, або когезія. Тобто зв'язність – це формальна пов'язаність елементів тексту, їх зовнішня спаяність. Таким

чином, когерентність ширша за когезію, вона охоплює не тільки формально-граматичні аспекти зв'язку, але й семантико-прагматичний, смисловий і діяльнісний аспекти зв'язності тексту, як локальної, так і глобальної.

Системність і структурованість тексту не заперечує, а, навпаки, передбачає можливість його формального (архітектонічного) та змістового (композиційного) членування. Тобто членованість, або дискретність, як категорія тексту виявляється в його синтагматичному поділі (структурному, змістовому, композиційному тощо) – у розбитті тексту на його можливі частини чи, скажімо, теми на субтеми. Членованість здійснюється за багатьма ознаками: глибинними (за темами) та поверховими (паузи); формальним (виділення абзаців, параграфів, розділів тощо) та смисловим (виділення основних частин композиції: експозиції, зав'язки, кульмінації тощо); об'єктивними й суб'єктивними (впливає з авторського замислу).

Інформативність як характеристика тексту пов'язана з його здатністю передавати і (або) формувати знання. Саме інформативністю текст орієнтований на читача. І. Р. Гальперін зазначає, що тексти здатні передавати не лише те, що має буквальну інтерпретацію, але й те, що втягнуто в текст асоціаціями й конотаціями, часом неусвідомлюваними. З огляду на це дослідник розрізняє три типи інформації:

а) змістовно-фактуальну інформацію (ЗФІ), що містить події, факти, процеси, які відбуваються в реальному світі, виражені вербально у предметно-логічних значеннях на основі досвіду. Можна сказати, що ЗФІ відповідає на питання, «що відбувається у творі?». Усі засоби, що оформлюють ЗФІ, доступні відкритому спостереженню та сприйняттю. У зв'язку з цим недосвідчений читач нерідко обмежується зменшенням лише одного інформаційного шару, який лежить на поверхні, що збіднює та перекручує інтерпретацію твору;

б) змістово-концептуальну інформацію (ЗКІ) – індивідуально авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами попереднього типу інформації, задум автора, ідея твору, його інтенція, сприймання читачем зв'язків причин і наслідку, їхньої значущості у соціальному, політичному, культурному житті народу. Запитання «навіщо, для чого воно відбувається?». ЗКІ розгортається поступово і неритмічно. Одні фрагменти тексту дають для її формування більше, є концептуально важливими, ЗКІ тут може виходити на поверхню, наприклад, у вигляді відкритих декларацій автора; інші, навпаки, виступають у якості багатосторінкової ілюстрації до одного з положень автора;

в) змістово-підтекстову інформацію (ЗПІ) – імпліцитний зміст тексту, що ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення, а також на їх здатності додавати певні смисли.

Особливим різновидом інформативності в тексті є підтекст, тобто внутрішній зміст висловлювання, що не виражається словами, а передається додатковими стилістичними значеннями мовних одиниць, їхньою конотацією. Підтекст рідко, але обов'язково, виходить на поверхню і включає в ЗФІ свої сигнали. Часто вони мають більше значення для формування концепту, ніж експлікована лінійна оповідь. Засоби, що створюють підтекст: лексичні (метафора, метонімія, перифраз, порівняння, образи-символи тощо); ситуативні (факти, події, раніше згадані); асоціативні (поняттєві, емоційні зв'язки, що виникають між тим, про що йде мова, і досвідом реципієнта); поєднання різних планів; контраст. Сприймання читачем підтексту передбачене не лише суб'єктивними ознаками, а й творчою майстерністю автора, точністю авторської стратегії, урахуванням адекватності читацьких асоціацій. Підкатегорією інформативності є також «концепт», як конденсоване втілення змісту тексту, що виходить з авторської ідеї та інтерпретується адресатом.

Модальність як ознака тексту притаманна йому онтологічно, тому що він є результатом суб'єктивно-авторського осмислення дійсності і, звичайно, відтворює не просто світ, а світ побачений очима автора. Кожен з нас буде картину світу вибірково. Ніхто не здатен охопити всі ознаки всіх явищ і предметів, і кожен відбирає із цієї безкінечної множини лише ті, що притаманні власному світосприйняттю. Отже, модальність тексту виявляється не тільки і не стільки в наявності спеціальних модальних і оцінних стилів (що саме по собі також дуже важливо для виявлення напрямку авторської модальності), скільки у відборі характеристик, що репрезентують представлені в тексті об'єкти, і у відборі самих об'єктів оповіді, які репрезентують навколишній світ автора. Модальність тексту починається ще до вибору теми і постановки проблеми. Вона обумовлює всі шаблі добору екстралінгвістичного та лінгвістичного матеріалу.

Щільно пов'язується і взаємодіє з модальністю тексту така категорія тексту як прагматична спрямованість, тобто спонукання до зворотної реакції читача. Всі тексти всіх жанрів і функціональних стилів розраховані на зворотною дію адресата, на перлокутивний ефект. Ця зворотня дія може бути зовні вираженим вчинком, мовленнєвою дією або вербально не виражена. Прагматична спрямованість виявляється через таку організацію всіх елементів текстової системи, яка, оптимально, найкращим чином забезпечує залучення читача на бік автора, переконує його у справедливості авторського концепту і не обов'язково через систему авторських прямих доказів, а частіше через актуалізацію тих елементів текстової структури, які можуть зробити найбільший вплив на читача, активізувати його інтелектуальні та емоційні реакції, направивши їх потрібним для автора шляхом.

Співвіднесеність одного тексту з іншим, їх діалогічну взаємодію у процесі функціонування відображає така текстова категорія, як інтертекстуальність. Вона ж забезпечує і прирощення смислу твору» [СЭС 2006, с. 104]. Як текстова категорія інтертекстуальність передбачає, що текст завжди пов'язаний з попереднім текстом чи дискурсом, а як критерій текстуальності вона означає, що є формальні критерії, які пов'язують тексти між собою в певних жанрах чи типах текстів. Таким чином, інтертекстуальність – це зв'язок тексту з іншими вербальними текстами не лише в плані змісту, але й в плані вираження.

Отже, слід зазначити, що роблема текстових категорій ще до кінця не розв'язана, однак є важливою, оскільки від її вирішення залежить подальший розвиток усієї науки про текст. Як підсумок можна констатувати, що текст як лінгвістичне поняття насамперед виконує прагматичну функцію – виступає висловлюванням, одиницею комунікації, є складовою дискурсного мовлення – визначає стратегії і тактики комунікантів, забезпечує процес пізнання – когнітивний процес, як інформація відображає закони її змін під час пізнання, концептуально текст реалізується через мовленнєве втілення. Завдяки тексту реалізується естетичність мовлення, у цьому аспекті він є предметом лінгвопоетики. Однак найголовніша функція тексту – його процесуальність як компонента дискурсу, як процесу і продукту спілкування.

Тема 4.

Текст у системі дискурсу. До проблеми визначення поняття «дискурс»

План

1. Історичний ракурс дослідження дискурсу.
2. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен.
3. Дискурс і текст : загальне і часткове.
4. Проблеми типології дискурсу.
5. Основні дискурсивні категорії: закономірності вияву.
6. Одиниці дискурсу та його структура.

Закономірний розвиток наукових парадигм призвів до суттєвих зрушень у методологічних принципах і в об'єкті лінгвістичних досліджень. На початку ХХІ століття інтерес науки загалом і лінгвістики зокрема до людини з її системою цінностей, знань та уявлень, до її мисленнєво-мовленнєвої діяльності стимулює еволюцію науки про мову в напрямку синтезу комунікативних і когнітивних принципів досліджень, що дозволяє говорити про появу нової парадигми в лінгвістиці – когнітивно-

комунікативної, де об'єктом дослідження і одночасно методологічним підґрунтям виступає *дискурс*.

Вивченню дискурсу – синергетичній системі, «інтегральному феномену, мисленнево-комунікативній діяльності, яка є сукупністю процесу й результату і включає як позалінгвальний, так і власне лінгвальний аспект» [Шевченко 2005, с. 105-106], а також аналізу проблем його породження, функціонування та сприйняття з урахуванням антропоцентричного спрямування лінгвістики присвячена значна кількість наукових розвідок таких відомих лінгвістів, як Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, І. А. Бехти, М. М. Бахтіна, О. П. Воробйової, В. І. Карасика, І. М. Колегаєвої, О. С. Кубрякової, М. Л. Макарова, О. І. Морозової, Г. Г. Почепцова, А. М. Приходька, О. О. Селіванової, Ю. С. Степанова, І. С. Шевченко та ін.

Крім того, дискурс є об'єктом дослідження низки міжнародних видань, зокрема: «Discourse», «Discourse & Society», «Discourse Studies», «Discourse Processes», «Language in Society», «Research on Language and Social Interaction» тощо. Однак, як влучно зазначила О. С. Кубрякова, широке розповсюдження самого терміну «дискурс» зовсім не означає, що за ним вже закріплений зміст, який можна було б уважати загальноживимим [Кубрякова 2005, с. 23]. Незважаючи на тривалість дослідження поняття «дискурс», так званий «дискурсивний переворот», та стрімке поширення терміна у філологічних студіях, на сьогодні ще немає єдиного та усталеного визначення, як і немає єдиної та цілісної теорії дискурсу, адже навіть спектр можливих трактувань «дискурсу» ширший, ніж у будь-якого іншого терміна.

Свого часу голандський вчений, Т. А. ван Дейк, кваліфікував текст як зв'язний дискурс [Dijk 1981, с. 3], що, певною мірою, корелює із його первісним значенням у французькій мові: *discours* – мовлення. Поява цього терміна в науці актуалізувала необхідність його чіткого детермінування і відмежування від *тексту*. Здебільшого в лінгвістичних словниках дискурс розглядають як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними факторами; текст, взятий в аспекті подій; мовлення, що розглядається як цілеспрямоване соціальне явище, дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмів їхньої свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, «занурене у життя» [Арутюнова 1990, с. 136-137].

Початок «наукової біографії» терміна «дискурс» сягає античних часів. Етимологію слова простежують ще від латинського *discursus* – «розмова, бесіда», оскільки понад дві тисячі років у древньому Римі цим поняттям позначали бесіди (діалоги, мовлення) вчених. Уже в XIX ст. цей термін стає полісемічним і поширюється також на мовлення широкого загалу [Серажим 2002]. У словнику німецької мови братів Грімм 1860 р. термін «дискурс» отримав два значення: 1) діалог, бесіда; 2) мовлення, лекція [Миронова 1997].

Як лінгвістичний термін дискурс почали широко використовувати лише в 50-і рр. ХХ ст. після публікації статті американського лінгвіста-дескриптивіста Зелліга Харріса «Аналіз дискурсу», який назвав дискурсом метод аналізу зв'язного мовлення, призначений для виведення дескриптивної лінгвістики за межі одного речення і для співвіднесення мови і культури [Макаров 2003, с. 83-90]. В цей час з'явилися перші дослідження, метою яких було виявлення внутрішньої організації дискурсу. Такі лінгвістичні розвідки були присвячені синтаксичним конструкціям, що складаються з двох і більше речень – складне синтаксичне ціле, які пізніше почали називати надфразовими єдностями [Загнітко 2008, с. 12].

На початку 70-х років формується лінгвістика тексту, що об'єднує як суто лінгвістичні, так і суміжні з ними підходи, при чому як теоретичні (літературознавство, функціональна стилістика), так і прикладні (теорія комунікації, статистична обробка текстів, психологія, автоматизований переклад, інформатика тощо) [Серажим 2002, с. 10]. Текст як об'єкт дослідження опиняється у фокусі уваги надзвичайно різномірних дисциплін, виникає необхідність розмежування тексту і дискурсу, які позиціонувалися як синоніми, а суттєві розбіжності між ними нівелювалися. Розведення понять стало можливим завдяки включенню *категорії ситуації*. Так, дискурс почали трактувати як «текст плюс ситуація», а текст відповідно – як «дискурс мінус ситуація».

У 80-ті рр. ХХ ст. для розмежування понять використовувалися різні аспекти, які вони представляли: дискурс – соціальний, а текст – мовний. Також помітну роль відіграла й «динамічна» природа феноменів. Так, у концепції Емілія Бенвеніста дискурс представлено як мовлення, промову, що є невіддільною від мовця, а в роботах Т. А. ван Дейка дискурс розглянуто як спосіб актуалізації тексту (статичного об'єкта) у певних ментальних і прагматичних умовах. Отже, у терміні «дискурс» почали підкреслювати процесуальність мовленнєвої дії, текст при цьому є лише результатом або частиною цього процесу.

На межі 80-90-х рр. поняття дискурсу міцно вкорінилося в західноєвропейській лінгвістиці, збільшилась кількість досліджень дискурсу як в різних галузях науки (філософії, семіотиці, соціальній психології, теорії штучного інтелекту, літературознавстві, теорії комунікації), так і у різних лінгвістичних напрямках (психолінгвістиці, лінгвокультурології, когнітивній лінгвістиці, етнолінгвістиці, прагмалінгвістиці). Особливе місце посідає дискурс і в метамові гуманітарного знання ХХІ ст. Його дослідження правомірно вважати одним із провідних напрямків світових лінгвістичних студій. У сучасній лінгвістичній літературі усі існуючі підходи до вивчення дискурсу можна звести до таких:

– *дискурс визначають через текст або текст – через дискурс* (В. В. Красних, В. А. Звєгінцев, А. Т. Ішмуратов, В. А. Кох, Б. А. Зільберт, В. Д. Шинкарук, Hodge R., Kress G.), наприклад: В. В. Красних розуміє текст як елементарну (базову, мінімальну та основну) одиницю дискурсу – явище не тільки лінгвістичне, але й екстралінгвістичне [Красных 2003, с. 53];

– розуміють дискурс як *когнітивний процес*, що регулює мовленнєву поведінку індивідів (О. С. Кубрякова);

– як *складну комунікативну подію* (Н. Д. Арутюнова, Т. А. ван Дейк);

– як *соціолінгвістичну структуру*, яка створюється адресантом і адресатом у конкретних комунікативних, соціальних та прагматичних ситуаціях (Г. Г. Почепцов);

– як інтегральний феномен, як *мисленнєво-комунікативну діяльність*, що є сукупністю процесу та результату, характеризується континуальністю та діалогічністю і містить екстралінгвальний і суто лінгвальний аспекти; в останньому, крім тексту, виділяють пресупозицію й контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний) (Л. Р. Безугла, А. П. Мартинюк, І. С. Шевченко);

– як *міжособистісну діяльність* (Brünner G., Graefen G., Leech G.);

– як *одиницю вищого, ніж речення, рівня* (Б. Палек);

– як *ритуалізовані бесіду та мислення* (Hatin V., Mason I.) тощо.

По-різному трактується феномен дискурсу представниками різних парадигм лінгвістики. Так, з позицій структурної лінгвістики дискурс визначають як *мову вище рівня речення або частини складного речення – «language above the sentence or above the clause»* [Stubbs 1983]. В рамках прагмалінгвістики дискурс розглядають як *інтерактивну діяльність учасників спілкування*, обмін інформацією, здійснення обопільного впливу, використання комунікативних стратегій, їх вербальне та невербальне втілення [Blakemore 1993; Van Dijk 1981]. Дискурс як комунікативний процес виражають формулою *«текст та дія»* [Демецкая 2010, с. 10]. Окремі студії того чи іншого аспекту дискурсу, призводять до того, що дослідники часто використовують це поняття в різних його смислових наповненнях і приходять до суперечливих висновків, які, з одного боку, розвивають знання про дискурс, а, з іншого, вносять в нього значну плутанину.

Тим не менш, за будь-якого підходу до розуміння дискурсу, перш за все, йдеться про *характер його відносин із текстом*. Так, дискурс визначається як «зв'язний текст у поєднанні з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий у подієвому аспекті» [Арутюнова 1990, с. 136–137], як «текст, що актуалізується в певних умовах» [Миронова 1997, с. 12], як «сукупність тематично співвіднесених текстів, які звернені, так чи інакше, до однієї спільної теми» [Чернявская 2009, с. 144].

У цілому, у лінгвістиці поняття «дискурс – текст» диференціюють, як правило, за такими бінарними опозиціями:

- спонтанність – впорядкованість;
- динамічність – статичність;
- процес – результат;
- ілокутивність – перлокутивність;
- функціональність – структурність;
- носій інформації – засіб передавання інформації;
- віртуальність – актуальність;
- невідтворюваність – відтворюваність;
- багатомірність – лінійність;
- трансцендентність – локативність;
- орієнтованість на живу аудиторію – на аудиторію абстрактну;
- необмеженість – обмеженість вибору вербальних невербальних засобів;
- приналежність конкретній ситуації протікання дискурсу – невідомій ситуації сприйняття тексту;
- акцентування на компліментарності цих двох понять: дискурс – час, а текст – простір.

Слід зазначити, що, хоча поняття «текст» і «дискурс» треба розрізнити, вони аж ніяк не протиставлені один одному, тобто не є взаємовиключними. Дискурс, безперечно, більш широке поняття, ніж текст. Останній являє собою особливий результат процесу мовлення, і в цьому сенсі завершений твір, породжений у процесі дискурсу. Дискурс, таким чином, становить певну абстракцію, що охоплює безкінечну кількість конкретних текстів. Влучним способом розрізнення цих двох явищ є їх репрезентація у вигляді гіпо-гіперонімічної кореляції «загальне-часткове». Таким чином, дискурс – це мисленнево-мовленнева діяльність, зафіксована відповідним текстом. Текст і мовленнева діяльність становлять мовну основу дискурсу.

На початку ХХІ ст. в межах нової когнітивно-дискурсивної парадигми лінгвістики дискурс аналізується як цілісна одиниця мисленнево-мовленневої діяльності, в якій у нерозривній єдності постають три аспекти: мовний, когнітивний і комунікативний. Нова лінгвістична парадигма дозволяє розуміти дискурс як *«ментально марковане мовлення»* (Ю. С. Степанов), як *«мислекомунікацію»* (І. С. Шевченко).

Отже, дискурс слід розглядати як комунікативну подію, що об'єктивується через текст із залученням таких чинників:

- особистість комунікантів (у сукупності психологічних, ментальних, соціокультурних, етноспецифічних та інших ознак),
- зорієнтованість мовця на певного адресата і рівень його ерудиції,

– екстралінгвальна складова – соціокультурний контекст / середовище, у якому відбувається спілкування.

Провідними *ознаками дискурсу* є:

- антропоцентричність,
- ситуативність (контекстуальність, тобто сукупність викладених подій, їхніх учасників, перформативної інформації й непадій, тобто обставин, що супроводжують події; фону, який пояснює їх; оцінки учасників подій, інформації, що співвідносить дискурс із подіями),
- процесуальність (динамічність, яка закладена в спільній діяльності комунікантів, що розробляють його структуру, у поєднанні фаз породження висловлення та його рецепції),
- континуальність (відсутність просторово-часових меж, неможливо визначити, коли і де закінчився один дискурс і коли й де розпочався інший),
- недискретність (синтез когнітивного і комунікативного),
- відкритість (відсутність обмежень щодо наповнення реальними текстами, жанрово-мовленнєвими формами живими інтеракціями тощо),
- амбівалентність (як і будь-яка наукова абстракція, дискурс не підлягає однозначній, раз і назавжди даній типологізації, бо він є амбівалентним явищем, для якого конститутивно релевантними є й позамовні фактори соціокультурного порядку).

Велика кількість типологій дискурсу, що існують на сьогоднішній день, є, з однієї сторони, наслідком того, що не всі типології мають чіткі класифікаційні критерії та достатню кількість емпіричного матеріалу [Макаров 2003, с. 147], а з іншої – обумовлена тим, що кожна сфера людської діяльності здатна породжувати власний тип дискурсу, тобто «клас об'єднаних загальною комунікативною метою текстів, які застосовуються в типових ситуаціях спілкування, мають однаково прагматичну установку та спільні лінгвостилістичні риси» [Карпчук 2006, с. 11]. Більше того, типологія дискурсу завжди історично зумовлена та в кожному окремому випадку обирається дослідником для вирішення конкретних завдань. Саме тому вичерпна класифікація типів дискурсу навряд чи є можливою або доцільною.

Однак, спроби створити універсальну класифікацію типів дискурсу не припиняються. Увесь загал дискурсу дослідники логічно розділяють за тим чи іншим критерієм [Шевченко 2005, с. 232]. Більшість розвідок українських лінгвістів присвячено вивченню дискурсу в практичному ракурсі, тобто розгляді окремих різновидів дискурсу – раціонального, публіцистичного, літературно-критичного, газетного, рекламного, політичного, дискурсу національної ідентичності, комунікативного тощо.

В. І. Карасик бере до уваги адресатний критерій і виділяє *особистісно-орієнтований* та *статусно-орієнтований (інституційний) дискурс*. В першому випадку у спілкуванні беруть участь комуніканти, які добре знають

один одного, а в другому – представники тієї чи іншої соціальної групи. Особистісний дискурс представлений двома основними різновидами: побутовим та буттєвим. Специфіка *побутового дискурсу* полягає в намаганні максимально стиснути інформацію, що передається, створити такий код спілкування, коли люди розуміють один одного з півслова. *Буттєвий дискурс* має на меті художнє та філософське розуміння світу. *Статусно-орієнтований дискурс* – мовленнєва взаємодія представників соціальних груп чи інститутів один з одним, з людьми, які реалізують свої статусно-рольові можливості рамках усталених суспільних інститутів [Карасик 2002, с. 193]. З огляду на сучасний соціум, всередині інституційного дискурсу виділяють такі підтипи як політичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, рекламний, науковий, медійний та ін. Необхідно зазначити, що інституційний дискурс історично мінливий – коли зникає суспільний інститут як особлива культурна система він розчиняється в суміжних типах дискурсу.

Окремий інтерес викликають деякі положення українських лінгвістів Харківської лінгвістичної школи, зокрема І. С. Шевченко та О. І. Морозової [Шевченко 2005, с. 233-236], котрі запропонували такі критерії розрізнення типів і підтипів дискурсу:

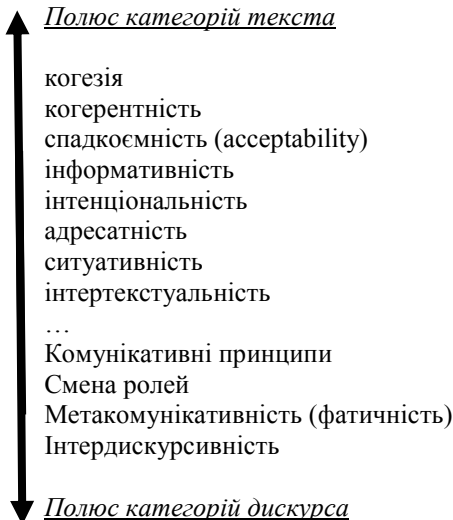
- 1) за формою: усний і письмовий;
  - 2) за видом мовлення: монологічний або діалогічний;
  - 3) за адресатним спрямуванням: інституційний і персональний;
  - 4) за умов різних настанов і комунікативних принципів: конфліктний аргументативний, та гармонійний дискурси;
  - 5) за соціально-ситуативним параметром: адміністративний, діловий, політичний, юридичний, військовий, релігійний, медичний, рекламний, педагогічний, спортивний, науковий, електронний (інтернет-дискурс), медійний дискурс (засобів масової інформації) тощо;
  - 6) за різноманітними характеристиками адресанта й адресата: соціально-демографічний критерій (дитячий, підлітковий дискурси та дискурс людей похилого віку, дискурс жіночий і чоловічий, дискурс мешканців міста й села); соціально-професійний критерій: дискурс моряків, будівельників, шахтарів; соціально-політичний критерій (дискурс комуністів, демократів);
  - 7) за функціональною та інформативною складовими: спілкування інформативне (емотивний, оцінний, директивний дискурси) та фатичне;
  - 8) за критерієм формальності та змістовності у функціонально-стильовому аспекті відповідно до жанрів і реєстрів мовлення: художній, публіцистичний, науковий та інші, офіційний та неофіційний.
- Загалом, класифікація дискурсів на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки перебуває ще на стадії розробки. Представники різних

галузей гуманітарного знання пропонують широку гаму типологій дискурсів, які не тільки відрізняються за критеріями, покладеними в їхню основу, але й залежать від самої інтерпретації «дискурсу» вченими.

Система дискурсу – це єдність процесу і результату, текст в ситуації реального спілкування [Карасик 2002, с. 285], який виключно з евристичними цілями можна розділити на продукування і сприйняття дискурсу, або його перебіг (аспект динаміки), і текст – його результат (аспект статичності). Тобто текст – це тільки одна зі складових дискурсу – комунікативного процесу, який веде до створення певної структури – тексту.

Завдання аналізу тексту і аналізу дискурсу не збігаються. Аналіз тексту спрямований на структурно-семантичні характеристики окремих висловлювань, їх співвідношення і роль у створенні цілісного тексту, його окремих структурних частин та ін. Аналіз дискурсу фокусується на комплексі лінгвістичних і екстралінгвістичних чинників комунікативної діяльності, на ситуації, когнітивних характеристиках спілкування, його соціально-культурної складової, ідеології та ментальності, які є його обґрунтуваннями.

Відповідно категорії дискурсу екстраполуються і на категорії тексту-результату, і на категорії, що характеризують дискурс-процес. Причому очевидно, що немає суперечності між категоріями тексту і дискурсу, таким чином, один є результатом іншого. Тому вважаємо за доречне представляти сукупність категорій у вигляді шкали з полюсами: категорії тексту – категорії дискурсу, де одні в більшій мірі притягуються до першого полюсу, а інші – до другого:

Наведений вище перелік не є остаточним через певні розбіжності вчених щодо суті та кількості категорій тексту. Наприклад, слідом за І. С. Шевченко [Шевченко 2010] серед категорій дискурсу розрізняємо когнітивні, комунікативні та метадискурсивні категорії.

До *когнітивних категорій дискурсу* відносимо інтенціональність, яка є відмінною від інтенціональності тексту: якщо у тексті переважає намір донести інформацію, то у дискурсі комунікативна інтенція. *Інтенціональність дискурсу* виявляється в тому, що при його характеристиці значну роль відіграють його виконавці, які відрізняються за своїми особистісними властивостями та соціальними ролями. *Інформативність дискурсу* також розглядається як смисли, що передаються у ході комунікації – концепти, категорії тощо. *Когезія* як ознака дискурсу вбачається у семантико-когнітивній зв'язності дискурсу: каузальній, референційній, часовій.

До *комунікативних ознак дискурсу* належать: *адресованість* як соціально-прагматична ознака ситуації комунікації передбачає, що кожен дискурс розрахований на певного «ідеального» адресата або навіть на певну аудиторію, і *ситуативність* як співвіднесеність мовлення з невербальними факторами ситуації спілкування.

Серед *метадискурсивних категорій* виокремлюємо засоби оформлення дискурсу як процесу – його *комунікативні стратегії і тактики*, засоби організації перебігу спілкування (*міна комунікативних ролей* тощо), а також *жанрово-стилістичні особливості дискурсу*. Своєрідними гіперкатегоріями тексту й дискурсу вважаємо інтертекстуальність та інтердискурсивність. *Інтердискурсивність* є розвитком теорії інтертекстуальності в сучасній когнітивно-комунікативній парадигмі, вона залучає до аналізу надтекстові відношення – культурні коди, ментальність, норми людської діяльності. *Інтердискурсивність* є надтекстовою, когнітивно-прагматичною категорією, вона характеризує взаємодію між різними дискурсами, тобто перетин, інтеграцію різних галузей знання і практики, відображає «взаємонакладання» різноманітних систем знань, культурних кодів і когнітивних стратегій.

Структуру дискурсу як причинно-наслідкової інтеракції комунікантів можна представити такою схемою:

АКТ → ХІД → ОБМІН → ТРАНСАКЦІЯ → ПОДІЯ

Мовленнєвий акт є мінімальною несамостійною одиницею дискурсу, лише в межах дискурсу він набуває комунікативної значущості. Мовленнєвий акт або послідовність декількох актів (мовленнєвих і немовленнєвих) утворюють комунікативний хід.

Комунікативний (інтерактивний) хід – дії одного з комунікантів, які функціонально об'єднані метою в макроакт з погляду динамічного розвитку

дискурсу; визначається межами його мовлення. Комунікативний хід відповідає поняттю «репліка». Комунікативний хід є функціонально-структурною одиницею. Основна відмінність комунікативного ходу – його функція продовження, просування дискурсу до досягнення комунікативної мети. Отже, *повна актуалізація мовленнєвого акту здійснюється в дискурсі як комунікативний хід*: коли людина стверджує, просить, обіцяє тощо, вона розвиває діалог у певному напрямку – погоджується, суперечить, ухилиється, нападає, захищається, повертає та підтримує увагу тощо. Комунікативні ходи співрозмовників формують мовленнєвий обмін.

Мовленнєвий обмін (інтерактивний блок) – послідовність пов'язаних мовленнєвих ходів, що є мінімальною самостійною одиницею комунікативної взаємодії. За структурою їх поділяють на: прості обміни, що складаються з двох комунікативних ходів (стимул – реакція), наприклад: запитання – відповідь, привітання – привітання; складні обміни, що можуть налічувати три і більше комунікативних ходів (стимул — реакція — реакція тощо), наприклад: питання – відповідь – підтвердження. Простий обмін визнають як базову одиницю мовленнєвого спілкування – взаємодії кількох комунікантів, про що свідчить ще одна його назва – «*дискурсивний акт*» і протиставлення мовленнєвому акту як мінімальної одиниці мовленнєвої дії одного комуніканта. Мовленнєві обміни утворюють мовленнєву транзакцію.

Мовленнєва транзакція – послідовність декількох мовленнєвих обмінів, тематично з'єднані та слугують досягненню поставленої мети.

Комунікативна (мовленнєва) подія – найбільший елемент у структурі дискурсу, закінчене мовленнєве спілкування, що є одиницею макрорівня дискурсу. Прикладами комунікативної події можуть бути урок у школі, судові засідання, ділова нарада, телефонна розмова, бесіда хворого з лікарем, освідчення в коханні, рекламне оголошення, теленовини тощо.

Змістовий модуль 2.
СПЕЦИФІКА ТЕКСТОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ:
ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТ

Тема 5.

Когнітивні аспекти тексту і дискурсу

План

1. Когнітивна революція. Текст у світлі когнітивної парадигми лінгвістики.
2. Когнітивне підґрунтя текстопородження.
3. Концептуальна структура тексту. Метод концептуального аналізу.
4. Імпліцитний план тексту. Поняття пресупозиції.
5. Когнітивна поетика як новий напрям у вивченні художнього тексту.

Сучасний розвиток науки і техніки відкриває не тільки широкі перспективи дослідження будь якої галузі, але й дає змогу підійти до вирішення тих чи інших проблем комплексно, із залученням результатів суміжних областей. Так, у кінці 50-х – початку 60-х рр. в американській науці відбулися такі радикальні зміни, які торкнулися головним чином психології та лінгвістики, сприяючи появі загальної когнітивної парадигми наукового знання. Вони отримали назву *когнітивна революція*.

У другій половині 70-х років у США сформувалася міждисциплінарна наука, яка досліджує методи комп'ютерного моделювання функціонування знань в інтелектуальних системах й інтегрує зусилля науковців різних галузей (психологів, логіків, філософів, лінгвістів, психолінгвістів, математиків, програмістів, кібернетиків, антропологів і ін.) для того, щоб одержати найбільш повно й адекватно уявлення про людську свідомість і розум. Ця наука отримала назву когнітивна наука. Таким чином, розпочата понад чотири десятиліття тому когнітивна революція є виключно важливою своїми наслідками, адже вона змінила, власне, всі науки, так чи інакше пов'язані з дослідженням знань, шляхів їх отримання, мисленням, мозком і розумом людини, з усією її пізнавальною діяльністю. Більш того, намітивши особливі лінії дослідження, вона триває і зараз.

За останні десятиліття в українському мовознавстві міцно закріпила свої позиції когнітивна лінгвістика як напрямок, який займається вивченням мислення людини. Сьогодні когнітивна лінгвістика не має єдиного визначення. Когнівними називають вже у принципі будь-які дослідження, у яких мовні явища пов'язуються з діяльністю людського мозоку – *когніцією* – одним із базових понять когнітології. Під когніцією розуміють процес, який включає в себе перцепцію, пам'ять, увагу, вирішення проблемних ситуацій,

мову, мислення та образність. Різнобічне і широке дослідження ролі мови при вивченні когнітивного світу людини було виконано О. С. Кубряковою.

Когнітивний поворот у лінгвістиці пов'язаний з тим, що мова стала вивчатися не лише як унікальний об'єкт, який розглядається в ізоляції, але значною мірою й як засіб доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються в голові людини і визначають її власне буття і функціонування в суспільстві. Отже, когнітивна лінгвістика (від англ. *cognition* «знання, пізнання», «пізнавальна здатність») — мовознавчий напрям, у центрі уваги якого знаходиться мова як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент система знаків, що грають роль в репрезентації (кодуванні) та в трансформації інформації; напрям, який розглядає функціонування мови як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища.

Отже, когнітивна лінгвістика є частиною когнітивної науки. Більше того, їй відводиться пріоритетна роль у когнітивній науці, тому що когнітивний підхід ототожнюється саме з пізнанням через мову, в центрі дослідження стоїть людина, а мовна здатність є частиною людської когнітивної діяльності. Початок когнітивної лінгвістики припадає на 80-і рр., іноді його пов'язують із симпозиумом в Луйсбурге, який організував Рейс Дірвен, і створенням Міжнародної Когнітивної Лінгвістичної Асоціації.

Метою когнітивних досліджень є побудова інтегральної картини процесів мовлення, мислення та інтелектуальної поведінки людини. Предметом когнітивної лінгвістики є дослідження мовних засобів (слів, словосполучень, текстів), які об'єктивують у мові та мовленні певні концепти. Отже, когнітивна лінгвістика націлена на опис, моделювання змісту досліджуваного концепту як глобальної ментальної одиниці концептосфери, шляхом виявлення максимально повного складу мовних засобів, які репрезентують цей концепт, і максимально повного опису їх семантики. Об'єктом когнітивного аналізу в рамках нової парадигми лінгвістики стають мовні одиниці різного рівня. Однак перевага віддається тексту. Як зауважує О. С. Кубрякова, немає і не може бути таких текстів, які б не фіксували який-небудь фрагмент людського досвіду та його осмислення [Кубрякова 2004]. Саме це, на думку дослідниці, дозволяє встановити специфіку бачення світу письменником, визначити на чому було сконцентровано його увагу в тексті, окреслити, які саме фрагменти знання та оцінок у ньому (тексті) було закріплено.

Отже, текст розглядається як найвища одиниця, що відображає когнітивну діяльність людини. Когнітивний підхід, що виходить із розуміння мови як основного засобу вираження знань про світ, змінює парадигму поняття аналізу тексту і скерований на його вивчення як основного компонента мовленнєво-мисленнєвої діяльності поряд із такими складовими

її структури: автор (адресант); читач (адресат); дійсність, що відображається, і знання, які передаються у тексті; мовна система, з якої автор обирає мовні засоби, що дозволяють йому втілити свій творчий задум.

У світлі когнітивної парадигми текст осмислюється як складний знак, який виражає знання письменника про дійсність, втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу.

Картина світу – складно структурована цілісність, що включає три головні компоненти – світогляд, світосприйняття і світовідчуття. Ці компоненти об'єднані в картині світу специфічним для певної епохи, етносу чи субкультури чином. Існують різні варіанти картин світу, зокрема:

– *національна картина світу* – універсальна єдність наукових, релігійних, естетичних, художніх, моральних і мовних уявлень про світ, притаманних певному етносу;

– *індивідуальна картину світу* – суб'єктивний образ об'єктивної реальності, світ відображений, що проєцирується нашою свідомістю та формується під впливом несвідомих процесів організації інформації;

– *авторська модель світу* – обумовлена авторським задумом модифікація індивідуальної картини світу автора як представника певного етносу та культури.

Усі вище зазначені варіанти картини світу знаходять своє безпосереднє вираження через мовні засоби, а отже – *мовну картину світу* – вербалізований варіант *концептуальної картини світу*. У творенні концептуальної картини світу беруть участь різні типи мислення, у тому числі і невербальні, тому концептуальна картина світу ширша за мовну.

Таким чином, дослідження когнітивних аспектів тексту є надзвичайно важливою та актуальною проблемою сучасної лінгвістики, і основні причини цього можна сформулювати наступним чином:

По-перше, текст – це такий же об'єкт лінгвістичного дослідження, як і одиниці інших рівнів і систем. Більш того, текст є навіть важливішим, центральним об'єктом лінгвістики.

По-друге, якщо орієнтуватися на функціональний підхід, тобто прагнути пояснювати спостережувані явища, то при вивченні тексту неможливо залишитися в рамках внутрішньомовних координат. Неминучим стає звернення до екстралінгвальних чинників, і людського зокрема, тобто до пошуку когнітивних, культурних і соціальних пояснень.

По-третє, одне з ключових понять когнітивної лінгвістики – концепт – як сутність, перш за все, ментальна, вивчається у зв'язку з процесами говоріння і розуміння як процесами взаємодії психічних суб'єктів – автора і читача, а, як ми вже відзначали вище, взаємодія цих двох суб'єктів – основа текстової комунікації, отже, використання концептуального аналізу безперечно природно і для лінгвістики тексту.

З використанням когнітивного підходу до аналізу тексту відбувається становлення нової понятійно-термінологічної бази. У монографії «Нариси з когнітивної лінгвістики» З. Д. Попової та І. А. Стерніна, яка присвячена проблемам становлення і розвитку нового наукового напрямку – когнітивної лінгвістики – відзначається, що вся проблематика когнітивної лінгвістики концентрується навколо її основних категорій – концепту, концептуалізації, категоризації та концептосфери.

Поняття «концепт» (від лат. «*conceptus*» – думка, зміст, поняття), яке вперше було введено у науковий обіг лінгвістичної науки на початку ХХ ст. дослідником Сергієм Олексійовичем Аскольдовим [Аскольдов 1997], стало стрижневим у термінологічному узусі когнітивної лінгвістики. Концепт являє собою багатоаспектну ментальну одиницю та складне психоментальне утворення. Класичним тлумаченням терміна «концепт» у вітчизняній лінгвістиці вважають визначення О. С. Кубрякової, яка під концептом розуміє «оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозоку, всієї картини світу, відбитої в людській психіці» [КСКТ 1996, с. 90].

Концепт є продуктом процесів категоризації та концептуалізації світу людиною, які перебувають у постійній взаємодії. *Категоризація світу* – результат когнітивної діяльності людини, підсумок класифікації (таксономії) світу, що її оточує, та вичленовування окремих одиниць (таксонів) у даній класифікації, коли кінцевим підсумком зазначеної діяльності є формування певної категорії, що дозволяє побачити світ у головних атрибутах його буття та функціонування. *Концептуалізація* – один із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні тієї інформації, яка до неї надходить і приводить до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини.

До найважливіших характеристик концепту відносять емотивність і конотації. Концепт є аксіологічний за своєю природою, має ідеальний характер, адже являє собою абстракцію доволі високого рівня і є результатом відображення дійсності у свідомості людини, має «ім'я». Своєрідне дешифрування концептів, їх матеріальне втілення в номінативні одиниці забезпечує мова. Отже, термін «концепт» вживається для позначення ментального образу, який номінується мовною одиницею.

Тим не менш, словесна номінація концепту (ім'я концепту) не є обов'язковою умовою його існування як ментальної одиниці, адже наявність концепту є можливою і без його словесного вираження. Мовні засоби необхідні не для існування концепту, а для його повідомлення. Перелік мовних засобів, здатних бути лексичними репрезентантами (вербалізаторами, іменами, мовними засобами онтологізації та об'єктивації, мовною актуалізацією) концептів, є вельми великим. Однак, весь концепт у всьому

багатстві свого змісту може бути представлений тільки сукупністю засобів мови, всім номінативним полем концепту. Така думка відповідає домінуючій у сучасній когнітивній лінгвістиці *структурній (польовій) організації концепту*, тобто ієрархії смислових елементів, що складається з ядра і різних зон периферії у структурі концепту. Номінативне поле концепту може включати прямі номінації концепту або його найголовніші, актуальні ознаки (*ядро*), номінації окремих суттєвих, проте не основних ознак концепту у відповідному контексті (*приядерна зона*) та певні асоціації та конотації (*периферія*).

Крім того, концепт – це багатовимірне ментальне утворення, у якому виділяються декілька якісно відмінних складників чи шарів [Воркачев 2002, с. 80]. Так, виділяють три основні засоби виміру концепту – *образний* (психологічний), *понятійний* (предметний) та *ціннісний* (комунікативно-значеннєвий). Під образною стороною розуміють певні характеристики предметів, явищ, подій, що відображені у свідомості індивіда. Понятійна сторона концепту – це його мовна фіксація, а ціннісна – це важливість даного психічного утворення.

Одним із дискусійних питань у сучасній лінгвоконцептології є типологія концептів. Спираючись на лінгвокультурологічні дослідження, вчені розглядають концепти у широкому й вузькому значенні і розмежовують «когнітивний концепт» (О. С. Кубрякова, О. П. Бабушкін, З. Д. Попова, Й. А. Стернін) і «лінгвокультурний концепт» (В. І. Карасик, В. А. Маслова, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов).

Крім того, поділяють концепти і за характером концептуалізованої інформації. Так, З. Д. Попова та Й. А. Стернін виділяють:

1) уявлення – узагальнені чуттєво-наочні образи предметів чи явищ. Ці концепти об'єднуються в мові лексичними одиницями конкретної семантики. Уявлення статичні і є віддзеркаленням сукупності найсуттєвіших ознак окремого предмета чи явища;

2) схеми – концепт, представлений узагальненою контурною схемою. Це гіперонім з послабленим образом;

3) поняття – концепт, який складається із загальних, суттєвих ознак предмета чи явища, що є результатом їх раціонального відображення та осмислення. Поняття вербалізується термінологічною лексикою, а також лексемами раціональної семантики типу клієнт, відповідач, суддя. Воно формується у мисленні як відображення наукової та виробничої сфер дійсності (термінологія);

4) фрейми – багатокомпонентний концепт, об'ємне уявлення, певна сукупність стандартних знань про предмет чи явище;

5) сценарій (скрипт) – стереотипні епізоди з ознаками руху, розвитку. Фактично це фрейми, які розвиваються у просторі у вигляді окремих епізодів, етапів, елементів;

б) гештальт – комплексна функціональна мисленнева структура, яка упорядковує різні окремі явища у пізнанні. Гештальт – образ, який об'єднує динамічні і статистичні аспекти відображеного об'єкта чи явища.

Текст безпосередньо виступає засобом презентації *текстових концептів*. Атрибутивну характеристику «текстовий» концепт набув у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли його почали використовувати в дослідженнях з когнітивної поетики. Текстовий концепт розглядають як компонент художнього тексту, що концентрує в собі результати опанування дійсності письменником. Як правило, текстовий концепт співвідноситься зі змістом або із задумом, психічним образом тексту [Брудный 1998, с. 98; Кресан 1999, с. 78; Рафикова 1996, с. 94]. Під концептом тексту розуміють глибинний «смісл, від початку максимально і абсолютно згорнута смислова структура тексту, яка є втіленням мотиву, інтенцій автора» [Красных 2003, с. 127], що породжують текст.

Концепти не є ізольованими «атомами» мислення, оскільки в межах цілого корпусу текстів актуальними, як правило, виявляються декілька текстових концептів, існування яких не є автономним, то доцільним для аналізу є розгляд ключових понять систематизації когнітивного досвіду, зокрема «концептуальної структури», «концептуальної системи» та «концептуального поля». Під *концептуальною структурою тексту* розуміємо сукупність взаємопов'язаних і структурно упорядкованих текстових концептів, актуалізованих у ньому. При аналізі концептуальної структури тексту обов'язкова взаємна співвіднесеність текстових концептів робить можливим обрання одного з них на роль домінанти, при цьому інші текстові концепти розглядаються як значущий «фон» для його інтерпретації. Так, основним елементом концептуальної структури тексту стають базові концепти – *гіперконцепти*, що являють собою таксони найвищого рівня. Вони можуть бути інтерпретовані як концепт-ідея всього художнього тексту.

Макроконцепти є видові кореляти і складові гіперконцептів, таксони, що найбільш наближені до світу *homo loquens* (людина, що говорить), і виступають як родові поняття по відношенню до видових – *власне концептів*, у складі яких виділяємо найменші конституанти – *гіпоконцепти*. Отже, в концептуальній структурі тексту / дискурсу можна виділити таксони різних рівнів, що «існують за принципом входження одних до складу інших» [Приходько 2008]. Розуміння системної організації текстових концептів дозволяє виділити у складі концептуальної структури тексту окремі підсистеми текстових концептів, які класифіковано за спільною тематичною

ознакою. Для позначення такого роду тематичної групи використовують поняття «*концептуальне поле*».

Концептуальний аналіз як метод дослідження тексту дозволяє розширити межі змістовного вивчення мовних явищ і додає велику глибину і ефективність у його дослідження. Наразі метод концептуального аналізу перебуває у стадії розроблення, адже дослідники по-різному розуміють навіть саме поняття «концептуальний аналіз»: і як аналіз концептів, і як певну методику дослідження [Льсенко 2006, с. 51]. Про відсутність стійкої універсальної моделі концептуального аналізу свідчить наявність великої кількості способів його здійснення. Між різними авторами немає згоди в тому, за який набір процедур слід вважати концептуальний аналіз, але немає згоди і в тому, що ж слід вважати результатом [Фрумкіна 1995, с. 96]. Л. Г. Бабенко визначає концептуальний аналіз як «процес виявлення та інтерпретації базових концептів того чи іншого літературного твору» [Бабенко 2004, с. 60-61]. За точку відліку при концептуальному аналізі тексту дослідниця пропонує брати абстрактні понятійні категорії – текстові концепти, а метою концептуального аналізу вважати виявлення способів і засобів їх мовної об'єктивації в тексті.

Отже, динамічна природа й детермінація тексту як процесу і водночас результату мисленнево-мовленнєвої діяльності передбачає етапи його породження (у процесі продукування), рецепції (у процесі сприйняття) і його подальшого розпаду, якщо текст вербально незафіксований [Мурзин 1991]. Таким чином, способами існування тексту, як динамічного утворення, є процеси його виробництва і сприйняття. Автор тексту репрезентує в закодованому у вербальній формі повідомленні результати свого світосприйняття. Текст за таких умов виконує роль своєрідного повідомлення, що адресант робить доступним для рецепції адресата. Іншими словами, автор програмує інформацію, при цьому обов'язково наявним у структурах його свідомості має бути прогнозований образ реципієнта. Далі відбувається процес сприйняття вербально закодованого тексту реципієнтом, який декодує (інтерпретує) інформацію, запрограмовану автором, відповідно до свого власного сприйняття дійсності. У свідомості читача внаслідок рецепції тексту створюється власна проекція тексту. Крім того, кожен окремий реципієнт має можливість заповнювати прогалини у тексті на свій власний смак [Ізер 2001, с. 354].

Інтерпретація тексту як лінгвокогнітивна діяльність є креативним, відносно самостійним і незалежним процесом продукування власного тексту реципієнтом, що детермінує множинність (варіативність) інтерпретацій як результатів. Таким чином, текст як знакова система, з одного боку, матеріалізує авторську інтенцію, а з іншого – сприяє створенню в уяві реципієнта власного прототипу прочитаного тексту. Текст вибудовується в

кожному процесі прочитання – інтерпретації [Еко 2001а, с. 562], і, залежно від кількості реципієнтів, ми маємо відповідну кількість варіантів одного інваріанта. Унікальність внутрішнього світу кожного реципієнта передбачає нетотожність рівноможливих інтерпретацій.

Отже, як вербальний продукт творчої діяльності автора текст проходить шлях за спільною теоретико-інформаційною схемою у вигляді руху інформації:

відправник (продуцент) – канал (текст) – одержувач (реципієнт).

Якщо розглянути такий рух інформації більш детально, то він складатиметься з таких елементів: відправник (автор твору), процес кодування повідомлення, власне повідомлення, канал передавання (письмовий матеріал у вигляді тексту), процес декодування повідомлення (сприйняття тексту), одержувач (реципієнт/читач), відгук одержувача, зворотний зв'язок. Останній елемент є факультативним, адже за його наявності відбувається *зміна рольових парадигм*, коли адресат стає адресантом, і, у такий спосіб, реципієнт у новій площині (вторинній) текстової комунікації продукує вже власний лінгвокультурний об'єкт – вторинний текст [Кузнецова 2015] (більш детально у темі 8).

На «формування» концепту тексту як при його сприйнятті, так і при породженні впливають два чинники: ситуація й індивідуальний когнітивний простір (індивідуальний фонд знань), невід'ємною частиною якого є, у тому числі, й когнітивна база. Якщо когнітивна база комунікантів відрізняється або зазнає певних трансформацій, то можливе викривлення істини в тексті – ненавмисне (помилкове) або навмисне. Повне або часткове нерозуміння текстової інформації адресатом свідчить про недосягнення або неповне досягнення комунікативного наміру адресантом, тобто «недосягнення комунікативної мети та прагматичних спрямувань, а також відсутність взаємодії, взаєморозуміння та згоди між учасниками текстової комунікації» [Культура русской речи 1999, с. 68].

Для успіху текстової комунікації необхідний є загальний фонд знань і вірувань, інакше кажучи, у комунікантів повинен бути певний загальний пресупозиційний фонд, тобто попередні знання комунікантів до вступу їх у дискурс. Крім того, успішна інтерпретація тексту залежить від таких суб'єктивних факторів, як знання мовних і літературних конвенцій та обізнаності в естетичних цінностях автора тексту, адже в процесі читання відбувається взаємодія між компетенцією читача (його знайомістю зі світом) та компетенцією, яку постулює текст [Еко 2001б, с. 564].

Альтернативним вербальному способу передачі інформації є невербальний, так звана *імплікація*, яка ґрунтується на інтеграції вербальних засобів із досвідом, фондом знань, комунікативною компетенцією комунікантів та сприяє взаєморозумінню, оптимізації комунікативної

взаємодії. Імплікацією є смисловий блок, що формується на підставі вербального масиву тексту та фонових знань комунікантів.

Типами імплікації, які формують імпліцитний план тексту, є:

а) *імплікатури* – механізм забезпечення інтерактивності комунікантів у дискурсі, зокрема є засобом взаєморозуміння, яке забезпечується не лише спільним мовним кодом, а і спільним тезаурусом, фондом знань учасників спілкування;

б) *підтекст* – це імпліцитний, прихований зміст, який співіснує з явно вираженим, експліцитним в одному і тому ж висловлюванні і який повинен бути зрозумілий рецептором, паралельний сенс усного або письмового висловлювання, обумовлений мовною системою або цілями і задумом автора;

в) *пресупозиція* – це поняття може розглядатися як знання тієї частини текстової інформації, що лінгвально не оформлена і є тим, що формує світосприйняття того, хто отримує вербалізоване повідомлення [Крупа 2005, с. 51], як зона перетину когнітивних просторів текстових комунікантів, що актуалізується в процесі текстової комунікації; це спільний фонд знань, тобто екстралінгвальні знання, що забезпечують відповідне розуміння текстової інформації; смисловий компонент висловлення, істинність якого є необхідною для того, щоб це висловлення не було семантично аномальним і недоречним у певному контексті;

г) *фонові знання* – невербальна в певному тексті чи повідомленні інформація, спільна для співрозмовників, що додається до змісту вербального масиву й дає змогу оптимізувати його сприйняття й розуміння.

У вітчизняному мовознавстві питання про фонові знання вперше докладно розглядалося у книзі Е. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова «Мова і культура». У ній фонові знання визначаються як «загальні для учасників комунікативного акту знання». Іншими словами, це та спільна для комунікантів інформація, яка забезпечує взаєморозуміння при спілкуванні.

Фонові знання неоднорідні. За ступенем їх поширеності виділяються чотири види:

– *загальнолюдські*, тобто такі, якими володіють всі дорослі люди (інформація про зміни дня і ночі, фізіологічні процеси в організмі людини, елементарні суспільні явища тощо), незалежно від того, в якій країні вони живуть і якою мовою говорять;

– *регіональні*, що є спільними для кількох мовних колективів (наприклад, розуміння значення жеста тощо);

– *країнознавчі*, тобто такі фонові знання, якими володіють члени окремої мовної спільності;

– *соціально-групові* (інформація певного роду занять людини). Розмежовують також:

- *макрофонові* знання освіченої людини;
- *мікрофонові* знання пересічного мовця;
- *ситуативні* фонові знання, які є інформацією, актуалізованою умовами конкретної ситуації спілкування (інтенції, стратегії комунікантів, знання про партнера, умови та предмет спілкування);
- *неситуативні* фонові знання представлені знаннями про дійсність, культуру, буття, енциклопедичними знаннями тощо.

У когнітивно-комунікативному плані фонові знання класифікуються як тип імплікативної невербальної інформації певного тексту або повідомлення, що додається до змісту вербального масиву й дає змогу оптимізувати його сприйняття й розуміння [Селиванова 2008, с. 524]. Отже, при дослідженні текстів нас цікавлять, передусім, ті фонові знання, що становлять «літературну пам'ять», тобто ті знання, що актуалізують асоціативні зв'язки реципієнтів із творчістю письменника, його літературним твором або певним літературним персонажем. Таким чином, фонові знання – це когнітивне та інформативне тло реалізації текстової комунікації.

Запропоновані визначення і класифікації фонових знань цілком переконливі. Однак їм може відповідати й інша термінологія. Вона пов'язана з інформатикою, в якій оперують терміном *тезаурус*. Він означає набір даних про якусь галузі знань, що дозволяє правильно орієнтуватися в ній. Тому під тезаурусом можна розуміти різні обсяги знань взагалі.

Імпліцитні відомості містяться також і в так званому *вертикальному контексті*, під яким розуміється не явно виражена історико-філологічна інформація, що міститься в тексті. Звичайними категоріями вертикального контексту є алюзії, символи, реалії, ідіоматика, цитати і т. п.

Отже, текст можна кваліфікувати як посередник у процесі комунікації (спілкування автора та реципієнта), як «корелятивну ланку» [Лотман 2001, с. 584; Рікер 2001, с. 306], а процес породження тексту – імпліцитно діалогічним, що передбачає, по-перше, наявність прогнозованого образу читача у структурах свідомості автора, а по-друге, обумовленість сприйняття тексту читачем з огляду на специфіку авторського моделювання дійсності в тексті. Кожен текст стає носієм як мінімум трьох смислів: авторського смислу, вкладеного в текст його автором у результаті здійснення акту номінації; інваріантного смислу, який приписується тексту мовою; перцептивного смислу, що вкладається в текст реципієнтом [Чурилина 2002].

Окремим напрямом у когнітивній лінгвістиці є когнітивна теорія літератури, або когнітивна поетика (*a cognitive theory of literature*). Це досить молода галузь науки, її підвалини було закладено ізраїльським вченим Ройвеном Цуром та американською дослідницею Маргарет Фрімен, і яка активно розвивається в Європі, в тому числі й в Україні. На теренах України

дослідження у цьому напрямку зокрема проводять професори Лариса Белехова, Ольга Воробйова, Світлана Жаботинська.

Об'єкт дослідження традиційної теорії літератури та її когнітивного напрямку спільний – художній твір. Проте підходи до його вивчення та мета дослідження відрізняються. Мета когнітивної теорії літератури (або когнітивної поетики) – розкрити ті когнітивні процеси, на основі яких відбувається продукування, сприйняття та інтерпретація тексту. Когнітивний напрям не зосереджується лише на самому текстові та на внутрішніх закономірностях його побудови. Він прагне синтезу когнітивних, пізнавальних, комунікативно-діяльних сторін буття, вивчення функціонування мови разом з її носієм [Караулов 1989, с. 5].

Таким чином, характерною рисою когнітивної теорії літератури є відхід від традиційного погляду на тропи як на суто мовне явище. У межах цього підходу тропи розглядаються як спосіб вивчення когніції, проте увага зосереджується, насамперед, на метафорі, вивченню інших тропів, зокрема метонімії, образного порівняння тощо приділено значно менший інтерес. В українському мовознавстві дуже актуальним є вивчення текстових концептів у різних текстах та дискурсах. *Текстовий концепт* представляють, за словами О. М. Кагановської, як двоїсту сутність, що інтегрує мовленнєвий і розумовий плани [Кагановская 2003]. Мовленнєвий план текстового концепту є виявом його вербального характеру, й у такому разі концепт постає як реальність, що віддзеркалена у свідомості не безпосередньо, а через мову. У розумовому плані текстовий концепт розглядається як образ, у якому втілено певні культурно-зумовлені уявлення мовців про навколишній світ.

Слід зазначити, що методика концептуального аналізу застосовується насамперед на прикладах поетичних творів. Наприклад, дослідження Л. І. Белехової присвячене розгляду еволюції словесного поетичного образу та теоретичної думки про нього крізь призму когнітивної моделі поетик. Робота зосереджена на розкритті природи словесного поетичного образу в ракурсі лінгвокогнітивної парадигми та побудові оригінальної типології образів американської поезії. Особлива увага приділяється лінгвокогнітивним механізмам створення нових образів, що здійснюють концептуальний прорив у осмисленні світу людиною. Спроба застосувати методику концептуального аналізу до прозових творів була зроблена у дисертаційних дослідженнях О. М. Кагановської [Кагановська 2003], О. С. Колесник [Колесник 2003], Д. М. Павкіна [Павкін 2002] тощо.

Тема 6.

Функціональний і прагматичний аспекти тексту.
Відтворення прагматики тексту при перекладі

План

1. Функціональний аналіз тексту: сутність і переваги.
2. Прагматичний аналіз тексту: ключові поняття та алгоритм здійснення.
3. Текст як посередник процесу перекладу у комунікативній моделі «автор – текст – адресат». Прагматичний потенціал тексту.
4. Прагматичні фактори перекладу. Прагматична адаптація, її види.

Визнаючи об'єктивну необхідність багатоаспектного вивчення тексту, слід виділити основні аспекти, пов'язані з характеристикою тексту як динамічної комунікативної одиниці вищого рівня. Розуміння тексту як «тексту в дії» призводить до висування на перший план його функціонального аспекту, а орієнтація тексту на комунікативний процес акцентує увагу на його прагматиці.

Функціональний аналіз будь-якого тексту передбачає урахування особливостей авторського вибору тих чи інших засобів вираження смислової структури тексту, зумовленої його видом і жанром. Компоненти тексту розглядаються з точки зору їхньої ролі в організації цілого текстового масиву. Отже, функціональний аналіз допомагає розкрити власне змістові якості тексту. При функціональному аналізі враховується і авторське ставлення до того, що повідомляється, тобто авторська інтенція. Функціональний аналіз дозволяє вийти за межі власне мовних характеристик тексту і перейти до аналізу понятійних категорій, наприклад «простір» і «час». Функціональний аналіз виявляє значимість цих категорій у тексті.

Функціональний аналіз дає можливість реконструювати тексти, наприклад, стародавні та встановлювати їхнє авторство. Однак, панує думка, що адекватна реконструкція неможлива, адже незнання культурно-історичних оцінок епохи ускладнює інтерпретацію тексту. Функціональний аналіз може пов'язувати як тексти різних епох, так і тексти різномовні. Останнє особливо важливо при аналізі перекладних текстів, коли постає питання про еквівалентність. У даному випадку необхідно брати до уваги соціокультурний аспект аналізу мовних одиниць тексту, оскільки в мові відображена культура. Одні і ті ж реалії та поняття, виражені в слові, можуть сприйматися по-різному носіями різних культур. Наприклад, комунікацію (в нашому випадку – текстову комунікацію, тобто сприйняття тексту) може ускладнити конфлікт між культурними уявленнями.

Нарешті, функціональний аналіз здатний розкрити сутність накладення текстів (текст у тексті [див. Лотман 2001]), значимість цього

явища, пояснити сенс асоціацій цих текстів, їх комбінацій, що створюють додаткові смисли (пор .: літературні ремінісценції, алюзії, пряме цитування; різні види інтерпретації текстів). Функціональний аналіз пояснює, як це ускладнює і одночасно прояснює основний зміст твору.

Із функціонального аналізу тексту випливає його прагматичний аналіз. Про прагматичний аспект в лінгвістиці відомо завдяки Ф. де Соссюру, який першим чітко сформулював положення про важливість співвідношення знака з іншими знаками в системі мови. Прагматика (з грецької *prognatos* – праця) – галузь науки (семіотики, мовознавства), що вивчає функціонування мовних знаків у мовленні. Лінгвістична прагматика займається аспектами, що пов'язані із суб'єктом (автором) тексту та адресатом (читачем, реципієнтом) і головне – з їхньою взаємодією в акті комунікації [Сосюр 1977, с. 64].

Термін «*прагматика*» пов'язаний з імям Чарльза Моріса, який вивчав теорію знаків, що має назву «семіотика» і підрозділяється на три основні розділи: семантику – науку про відношення знаків до об'єктів дійсності; синтактику – науку про відношення між знаками; прагматику – науку про відношення знаків до тих, хто ними користується. Прагматика описує, як поводить себе людина у практичному використанні мови. Користувачами мови з точки зору прагматики є учасники комунікативного акту – мовець (адресант), тобто суб'єкт, що відправляє інформацію і слухач (адресат) – той, хто її отримує. Між ними діє повідомлення, тобто матеріалізована у мовну форму інформація. Ці три компоненти складають так званий комунікативний акт. Прагматичні дослідження здійснюються тільки у межах певної ситуації, тобто контексту, який допомагає виявити певні прагматичні значення того чи іншого висловлювання. Взаємодія комунікативного акту й контексту, таким чином, і складає основний стрижень прагматичних досліджень. Отже, в основі прагматичного підходу лежить процес комунікації. Таким чином, прагматика вивчає поведінку знаків у реальних процесах комунікації з урахуванням психологічних, біологічних, соціологічних факторів.

Будь-який текст є комунікативним. Він передається від джерела рецептору. Останній мусить витягнути з повідомлення якусь інформацію, зрозуміти її. Сприймаючи інформацію, рецептор тим самим вступає в певні особистісні відносини з текстом. Ці відносини і є прагматичними. Вони мають різноманітний і здебільшого інтелектуальний характер, коли текст слугує для рецептора лише джерелом повідомлень про якісь факти й події, які його особисто не стосуються і не цікавлять. Але інформація може здійснювати глибокий вплив на рецептора, торкатися його почуттів, викликати емоційну реакцію, спонукати його до певних дій. Здатність тексту створювати такий комунікативний ефект, викликати у рецептора прагматичні відношення до повідомлення, інакше здійснювати прагматичний вплив на отримувача інформації, має назву *прагматичний потенціал тексту*, або

прагматика тексту. Отже, прагматика тексту – один із аспектів тексту як знакового утворення, що фіксує відносини між текстом і суб'єктами текстової діяльності (тобто адресантом-автором і адресатом-читачем). Традиційно прагматика тексту передбачає облік комунікативних інтересів читача і дотримання фундаментальних принципів мовного спілкування.

Адресант-автор тексту визначає:

- 1) цілі і завдання повідомлення;
- 2) тип мовної поведінки;
- 3) ставлення до того, що повідомляється, його оцінку / її відсутність;
- 4) акценти при конструюванні тексту повідомлення.

Адресат-читач тексту:

- 1) інтерпретує текст, в тому числі непрямі і приховані смисли;
- 2) зазнає впливу – інтелектуального, емоційного, естетичного.

Отже, прагматичний аналіз логічно продовжує й розвиває функціональний аналіз, розкриваючи взаємовідношення автора і читача, визначає ступінь корисної інформації у тексті, тобто, власне, переводить його в розряд дискурсу як тексту в сукупності лінгвальних і екстралінгвальних чинників [Валгіна 2004, с. 17-20]. Саме прагматичний аналіз і лежить в основі теорії дискурсу.

Крім того, прагматичний аналіз тексту повинен враховувати його *типологію* (тема 7). Тобто необхідно звертати увагу на те, чи є текст усним / писемним / друкованим; монологічним / діалогічним / полілогічним; із використанням чи без використання спеціальних каналів комунікації (радіо, телебачення, телефон, Інтернет тощо) з усіма прагматичними особливостями, які від цих параметрів залежать [Бацевич 2010, с. 273]. Зважаючи на це, *прагматичний аналіз* тексту здійснюється за таким *алгоритмом*:

1. Загальні зауваження щодо природи тексту (враховується тип, структура та прагматика композиції тексту).

2. Контекст і ситуація безпосереднього спілкування (місце і час спілкування, характер каналів комунікації, комунікативний шум, зворотній зв'язок).

3. Прагматичні особливості комунікативної поведінки учасників спілкування (виявлення домінантних інтенцій учасників спілкування; виявлення комунікативної мети кожного учасника спілкування; стратегії і тактики втілення комунікативної мети; точка зору автора і учасників спілкування; виявлення прихованого впливу учасників спілкування; аналіз прагматичних складників комунікативного кодексу кожного учасника спілкування; прагматичні аспекти засобів мовного етикету).

4. Прагматичні аспекти мовного коду в комунікації (найістотніші типи мовленнєвих актів; мовленнєві жанри, яким надається перевага; непрямий

смісл повідомлень та його інтерпретація учасниками комунікації; імплікації та імплікатури; пресупозиції; риторичні аспекти спілкування; прагматичні особливості модальності; прагматичні складники засобів мовного етикету; дотримання норм культури мовлення учасників спілкування).

5. Роль невербальних компонентів і паралінгвальних засобів спілкування (загальний об'єм і характеристика їх прагматичної ролі).

6. Дискурсивні характеристики спілкування (прагматичні аспекти реєстрових характеристик тексту, тональності спілкування, формування атмосфери спілкування).

7. Комунікативні девіації, пов'язані з порушенням прагматики на різних етапах породження та сприйняття мовлення.

8. Загальні висновки.

Запропонований алгоритм прагматичного аналізу тексту враховує переважну більшість функціональних аспектів аналізу. Разом з тим, як слушно зазначає Ф. Бацевич, «комплексний аналіз комунікативної поведінки дійових осіб певною мірою редукований, оскільки досліднику важко відтворити, скажімо, деталі ситуації спілкування (в широкому сенсі слова), паралінгвальні засоби, які вживають учасники комунікативного акту, їх постави тіла, паузи хезитації, інтонацію та багато інших складників комунікації, які несуть важливу інформацію про внутрішній світ людини, його психічні, фізичні, ментальні етапи тощо» [Бацевич 2010, с. 277].

Прагматичний потенціал тексту є результатом вибору адресантом зміста повідомлення і способу його мовного вираження. Згідно зі своїм комунікативним наміром, автор обирає мовні одиниці, які мають необхідне значення, як предметно-логічне, так і конотативне, організовує їх таким чином, щоб встановити між ними необхідні смислові зв'язки. У результаті створений текст набуває певного прагматичного потенціалу, тобто можливості відтворити певний комунікативний ефект на адресата [Селиванова 2004, с. 318]. Прагматичне ж відношення адресата до тексту залежить не тільки від прагматичного потенціалу тексту, але й від його особистості, фонових знань, попереднього досвіду, стану тощо. За таких умов аналіз прагматики тексту дає можливість передбачити потенціальний комунікативний ефект тексту лише відносно типового адресата.

Прагматична установка тексту виходить із самого тексту – його призначення, його виду, жанру. Наприклад, автор, що приступає до написання підручника, заздалегідь знає, яким буде обсяг тексту, які питання і проблеми треба висвітлити, в основному якою буде структура майбутнього тексту, які склалися в практиці жанрові особливості навчальної літератури та методичні прийоми подачі матеріалу. Таким чином, кожен текст має свою прагматичну установку. Вона і визначає форму тексту, відбір матеріалу, загальну стилістику тощо. Однак автор як конкретний суб'єкт,

підпорядковуючись загальним правилам побудови тексту даної спрямованості, вносить свої, особистісні корективи у побудову тексту, тобто здійснює свою, авторську прагматичну установку.

Прагматична установка автора пов'язана з авторською модальністю, так як будь-яке повідомлення містить в собі не тільки інформацію, але і ставлення автора до інформації, що повідомляється. Прагматична установка автора важлива у встановленні прагматики тексту, оскільки пов'язана з інтерпретаційною стороною тексту. Автор не тільки формує власне текст, але і направляє читача в інтерпретації тексту. Обидві установки поєднуються, можуть накладатися одна на одну, але можуть з якихось причин розходитися і навіть вступати у протиріччя. Більш того, автор може обирати жанр тексту, орієнтуючись виключно на свої власні вподобання.

У процесі перекладу текст переадресовується іншомовному реципієнту з урахуванням прагматичних відношень мови перекладу, тобто тієї реакції, яку викликає текст. При цьому відбувається прагматична адаптація вихідного тексту, враховуються соціальні, культурні, психологічні та інші розбіжності між одержувачами тексту оригіналу і тексту перекладу. За А. Швейцером, *прагматична адаптація* – це перетворення вихідного висловлювання із врахуванням передачі його прагматичного значення, тобто специфічного сприйняття інформації, що міститься в мовленнєвому висловлюванні, зі сторони різних одержувачів [Швейцер 1988]. Перед застосуванням тих чи інших трансформацій при перекладі, перекладач використовує прагматичний аналіз, який дозволяє визначити, яка інформація може бути вилучена або видозмінена при перекладі. Так як рецептор оригінального тексту і рецептор перекладу мають, як правило, відмінний мовний досвід, різну етнічну ментальність та різні фонові знання, досягнення комунікативної мети в перекладі вимагає прагматичної адаптації з урахуванням особливостей мови, ментальності і фонових знань рецептора перекладу.

Існує таке поняття, як «*прагматичні фактори перекладу*», яке охоплює факти як мовного, так і позамовного порядку. Найчастіше до прагматичних факторів перекладу відносять жанрово-стилістичні особливості текстів мови оригіналу та мови перекладу, їхню неоднакову прагматичну цінність, функціональну роль словесного знака в тому чи іншому повідомленні, прагматичне завдання самого перекладача. До цих факторів також зараховують національно-культурну специфіку отримувачів оригіналу та перекладу, фонові знання учасників комунікації, їхні соціально-психологічні характеристики. Сутність прагматичних факторів полягає в тому, що вихідний і кінцевий тексти зазвичай адресовані різним одержувачам. Отже, прагматичні фактори – це ряд умов, які потребують використання трансформацій у перекладі для досягнення рівноцінного комунікативного ефекту як для одержувача оригіналу, так і для рецептора перекладу.

Якщо брати за основу визначення, що *адекватний переклад* – це переклад, який викликає в іншомовного одержувача реакцію, яка співпадає з комунікативною установкою, тобто з метою висловлювання відправника, перекладач повинен виконати прагматичну адаптацію тексту оригіналу (Ю. Ваннікова, Ю. Найда, А. Нойберт, Я. Рецкер, А. Швейцер). Прагматична адаптація – це внесення певних поправок на соціальнокультурні, психологічні та інші відмінності між одержувачами вихідного тексту і тексту перекладу. Як стверджують лінгвісти, вказуючи на необхідність врахування цього аспекту, у природній людській мові прагматичний аспект настільки важливий, що без врахування його особливостей наукове дослідження тексту не може вважатися вичерпним.

Слід підкреслити, що співвідношення між прагматикою оригіналу і перекладу може бути різним, і прагматична адекватність перекладу не обов'язково полягає у збереженні прагматики вихідного тексту. Так, німецький перекладознавець А. Нойберт запропонував розрізняти чотири типи прагматичних відношень при перекладі від найвищої перекладності в прагматичному сенсі до фактичної неможливості відтворити прагматику оригіналу у перекладі. Така градація встановлюється в залежності від характеру тексту оригіналу:

а) найбільш повно передається прагматична спрямованість оригіналу, що має однаковий прагматичний інтерес і для читачів перекладу (наприклад, науково-технічна література);

б) досить успішно зберігається прагматичний потенціал оригіналів, створених спеціально для перекладу (інформаційні та інші матеріали, призначені для іноземної аудиторії);

в) з істотними обмеженнями можлива прагматична адекватність при перекладі творів художньої літератури, які орієнтовані на вихідного рецептора, але мають що сказати і всім людям;

г) оригінали, специфічно-спрямовані на членів даного мовного колективу і не мають ніякого відношення до рецепторів перекладу (законодавчі документи, суспільно-політична та економічна періодика, різні оголошення та ін.), взагалі не можуть бути передані прагматично адекватно.

Не слід забувати, що мова йде не про якість перекладу, а лише про однакову реакцію читачів на оригінал і на переклад. Досягнення такої рівності не є обов'язковою метою будь-якого перекладу, а в деяких випадках воно принципово недосяжне, внаслідок особливостей рецепторів перекладу, неможливості визначити реакцію рецепторів оригіналу і ряду інших причин.

У сучасному перекладознавстві існує напрямок, що повністю звільняє перекладача від орієнтації на прагматику оригіналу. Прихильники концепції, так званої «*Скопос-теорії*» (К. Норд, К. Райс, Г. Вермеєр та інші), вважають, що єдине завдання перекладача полягає у створенні такого тексту мовою

перекладу, який забезпечував би досягнення мети того, в чіх інтересах робиться переклад. Задля досягнення цієї мети перекладач, який добре знає, якими засобами ця мета може бути досягнута в іншій культурі, створює текст, що відповідає таким вимогам без «оглядки» на оригінал. Тому в деяких випадках переклад може бути близький до оригіналу, а в інших істотно відрізняться від нього. Можна навіть уявити таку ситуацію, коли оригінал взагалі відсутній, і перекладач самостійно створює текст, необхідний для досягнення поставленої мети.

Ми вже говорили про те, що мета перекладу становить важливий компонент перекладацької ситуації. Однак мова йшла про вплив такої мети на вибір стратегії перекладача, а не про реальне її досягнення, як єдиний критерій правильності перекладу. З одного боку, бажана мета може не бути досягнута з якихось причин, не пов'язаних з якістю перекладу. З іншого боку, у багатьох випадках максимальна можлива близькість до оригіналу є головною вимогою до перекладу. Згадаймо, що метою перекладу є повноправна заміна оригіналу і обґрунтованість такої заміни, що досягається на одному з рівнів еквівалентності. При цьому перекладач прагне виходити з прагматичного потенціалу, а не зі свого особистого ставлення до правильності або доречності вихідного повідомлення. У ряді випадків еквівалентне відтворення змісту оригіналу забезпечує і передачу в перекладі прагматичного потенціалу. Однак приналежність рецептора перекладу до іншого мовного колективу, до іншої культури нерідко призводить до того, що еквівалентний переклад виявляється прагматично неадекватним. В цьому випадку перекладачеві доводиться вдаватися до прагматичної адаптації перекладу, вносячи в свій текст необхідні зміни. У перекладацькій практиці найбільш часто використовуються чотири види подібної адаптації.

Перший вид прагматичної адаптації має на меті забезпечити адекватне розуміння повідомлення рецепторами перекладу. Орієнтуючись на «звичайного» рецептора, перекладач враховує те, що повідомлення, цілком зрозуміле читачам оригіналу, може бути незрозумілим читачами перекладу, внаслідок відсутності у них необхідних фонових знань. У таких випадках перекладач найчастіше вводить у текст перекладу додаткову інформацію, заповнюючи відсутні знання. Іноді це не вимагає значних доповнень. Однак, слід пам'ятати, що прагматична адаптація тексту перекладу з метою зробити його гранично зрозумілим не повинна призводити до «надперекладу», коли мало не весь текст замінюється роз'ясненнями.

Другий вид прагматичної адаптації має на меті домогтися правильного сприйняття змісту оригіналу, донести до рецептора перекладу емоційний вплив вихідного тексту. Необхідність такої адаптації виникає тому, що в кожній мові існують назви якихось об'єктів і ситуацій, з якими у представників даного мовного колективу пов'язані особливі асоціації. Якщо

подібні асоціації не передаються або спотворюються при перекладі, то прагматичні потенціали текстів перекладу та оригіналу не збігаються навіть при еквівалентному відтворенні змісту. Прагнення домогтися бажаного прагматичного ставлення до тексту перекладу у його рецепторів і викликає потребу у відповідній адаптації.

Третій вид прагматичної адаптації при перекладі – перекладач орієнтується не на усередненого, а на конкретного рецептора і на конкретну ситуацію спілкування, прагнучи забезпечити бажаний вплив. Тому подібна адаптація зазвичай пов'язана зі значним відхиленням від вихідного повідомлення. Прагматична адаптація цього типу нерідко зустрічається при перекладі назв літературних творів, кінофільмів, телевізійних передач з метою зробити такі назви звичними і природними.

Четвертий вид прагматичної адаптації можна охарактеризувати як рішення «екстраперекладацького надзавдання». Всякий переклад – це текст, створений перекладачем для досягнення певної мети. У більшості випадків ця мета полягає в забезпеченні адекватності перекладу. Однак часом перекладач може використовувати переклад для досягнення якоїсь іншої мети, вирішити якусь свою задачу, що безпосередньо не пов'язано з точним відтворенням оригіналу. І для вирішення такого «надзавдання» він може змінювати і навіть спотворювати оригінал, порушуючи головні принципи своєї професійної діяльності. Зрозуміло, що подібна практика носить винятковий характер і дії перекладача не є перекладом в звичайному сенсі цього слова. Найбільш часто в перекладацькій практиці зустрічаються чотири види прагматичної адаптації цього типу. Перш за все, це:

– *філологічний переклад*, коли перекладач прагне відтворити в перекладі формальні особливості мови оригіналу, навіть якщо тим самим він порушує норму або узус мови перекладу (така тактика, неприпустима в «нормальному» перекладі, може переслідувати різні практичні цілі, наприклад, для вивчення іноземних мов. На одній стороні сторінки друкувався текст іноземною мовою, а навпроти нього дослівний переклад цього тексту. І по перекладу вивчалася структура мови оригіналу. В наш час філологічний переклад застосовується, в основному, при складанні підрядників для перекладачів художньої літератури, які не володіють мовою оригіналу);

– *спрощений* або *приблизний переклад*, коли перед перекладачем конкретний рецептор ставить завдання вибірково або узагальнено передати елементи змісту оригіналу, що його цікавлять. У таких випадках перекладач створює ніби робочий переклад, що не відповідає вимогам адекватності, але відповідає його «надзавданню». При необхідності цей переклад може використовуватися як чорновий для подальшого доопрацювання;

– *модернізація оригіналу при перекладі*. Нерідко її взагалі не можна назвати перекладом, так як перекладач фактично створює новий твір «за мотивами» вихідного тексту. Характер такої модернізації може бути різний. З одного боку, вона може виражатися в перенесенні дії в більш пізню епоху або в іншу країну, в зміні імен дійових осіб та ін. З іншого боку, модернізація досягається використанням слів і висловів, характерних для більш пізнього або сучасного періодів;

– прагматична адаптація четвертого типу полягає в тому, що *перекладач ставить перед собою якусь «екстраперекладацьку» мету*, продиктовану політичними, економічними, особистими і тому подібними міркуваннями, що не мають ніякого відношення до перекладного тексту; перекладач може прагнути в чомусь переконати рецептора перекладу, нав'язати своє ставлення до автора оригіналу або до описуваних подій, уникнути конфлікту або, навпаки загострити його і т.п. Подібна тенденційність може привести до повного спотворення оригіналу, і зазвичай перекладач не допускає впливу своїх особистих міркувань і пристрастей на процес перекладу. Однак випадки свідомої відмови від адекватного перекладу під впливом зазначених факторів зустрічаються в перекладацькій практиці. Свідомий відхід від оригіналу може зажадати від перекладача великої винахідливості і ерудиції.

Таким чином, створюючи текст перекладу, перекладач або намагається зберегти прагматичний потенціал оригіналу, або намагається домогтися, щоб цей текст мав інший прагматичний потенціал, більш-менш незалежним від прагматики вихідного тексту. У зв'язку з цим перекладач по-різному бачить свою роль в міжмовній комунікації: в одному випадку він виконує функції посередника, чия робота оцінюється за ступенем відповідності перекладу оригіналу, а в іншому випадку він активно втручається в комунікативний процес. У конкретній ситуації перекладач вибирає той чи інший прагматичний підхід до своєї діяльності.

Прагматичні проблеми, що виникають при перекладі, не обмежуються створенням прагматичного потенціалу тексту перекладу. Як і будь-який рецептор, перекладач вступає в певні прагматичні відносини з текстом оригіналу і з текстом перекладу: вони можуть викликати у нього різні почуття, подобатися або не подобатися, він може погоджуватися чи не погоджуватися з їх змістом і т.д. Особистісне ставлення перекладача не може не впливати на його рішення і дії, хоча, як правило, він прагне звести цей вплив до мінімуму і як можна більш об'єктивно підходити до оцінки прагматичного потенціалу обох текстів.

Тема 7.

Типологізація текстів як лінгвістична проблема

План

1. Основні підходи до лінгвістичної класифікації текстів.
2. Різновиди текстів за характером побудови.
3. Класифікації текстів за їх функціонально-смысловим призначенням.
4. Розподіл текстів за кількістю учасників у мовленні.
5. Різновиди текстів за їх жанровою належністю.
6. Типи текстів за їх стильовою співвіднесеністю.
7. Групи текстів за формою репрезентації.

Проблема визначення текстових типів актуальна не тільки для вивчення мови як багаторівневої системи, як засобу комунікації, що виявляється у текстовій діяльності, тобто власне для теорії тексту, але й для практичного здійсненні аналізу тексту з мовного погляду з метою редагування та перекладу, автоматичного реферування, анотування тощо. Під час лінгвістичного аналізу текстів варто враховувати, що саму процедуру їх розрізнення кваліфікують як

- класифікацію текстів (А. Абрамович, Е. Лазаревич),
- типологію текстів (Н. Валгіна),
- групування текстів (Н. Сікорсьгай),
- типологію викладу і побудови текстів (А. Мільчин),
- типологію комунікацій (Т. Радзівєвська).

Крім того, лінгвісти ототожнюють тип тексту зі стилем (А. Кожин, В. Одинцов) або жанром (М. Крес).

Як засвідчує практика, лінгвісти виокремлюють неоднакову кількість екстра- та інтратекстуальних ознак, тому класифікації є або більш узагальненими, або більш деталізованими. Так, Флорій Бацевич репрезентує таку типологію текстів [Бацевич 2004]:

1) за каналами комунікації — формою вияву (усні, писемні, друковані, комбіновані); органами чуття людини (зорові (друковані чи писемні тексти), слухові (радіо-тексти), комбіновані (телевізійні тексти);

2) за авторством — авторські, анонімні (фольклорні), приховано авторські (анонімки);

3) за мірою підготовленості — підготовлені, спонтанні;

4) за типами вживання мовного коду — вербальні, креолізовані;

5) за алгоритмізованістю вживання мовних засобів — фіксовані, нефіксовані;

6) за функціонально-прагматичним аспектом — нормативні, оцінні, дескриптивні.

Український мовознавець А. Загнітко [Загнітко 2008] диференціює тексти за:

- 1) структурою (прості, складні, комплексні);
- 2) функціонально-стильовими параметрами (офіційно-ділові, наукові, публіцистичні, розмовні, художні);
- 3) параметрами підготовленості (спонтанні, підготовлені);
- 4) цілісності і зв'язності (цілісні, дефектні);
- 5) алгоритмізації (фіксовані, поліфіксовані, нефіксовані);
- 6) функціонально-прагматичного характеру (приписи, описи).

Фахівець із перекладознавства та лінгвістичного аналізу тексту Катерина Райс розрізняє чотири групи текстів:

- 1) орієнтовані на зміст (повідомлення, коментарі тощо);
- 2) спрямовані на форму (есе, життєпис, новела, роман тощо);
- 3) орієнтовані на звертання (реклама, агітація, проповідь тощо);
- 4) аудіо-медіальні (радіоп'єси, радіопромови, телерепортажі тощо).

Ніна Валгіна пропонує поділяти тексти на наукові і ненаукові, художні і нехудожні, монологічні і діалогічні, моноадресатні і поліадресатні тощо [Валгіна 2004]. Очевидно, що розглянуті класифікації ґрунтуються або ж на суто лінгвістичних підходах, або ж на психолінгвістичних, власне комунікативних, функціонально-прагматичних чи соціологічних критеріях.

Так, прикладом *психолінгвістичного підходу* до типології текстів є поділ текстів за мірою спонтанності (спонтанні і підготовлені), мірою алгоритмізованості та евристичності (фіксовані, напівфіксовані, нефіксовані), мірою експліцитності та імпліцитності у втіленні задуму (наприклад, тексти державних угод, що мають на меті повну та однозначну експлікацію задуму, і поетичні тексти, у яких, як правило, однозначність експлікації творчого задуму відсутня).

Зразком *соціологічного ракурсу* кваліфікацій текстів є групування текстів за формою їх утілення або специфікою організації текстового матеріалу (усні й писемні), типами функціонально-жанрових різновидів мовлення (тексти побутово-розмовного спілкування, офіційно-ділового спілкування, публіцистичні, наукові, художньо-белетристичні (поетичні, прозаїчні, драматичні)), функціональним виявом (інформаційні, емотивні, фатичні, поетичні, метамовні).

Власне комунікативний підхід до розрізнення текстів передбачає розмежування текстів на такі, що спрямовані на процес (розповіді, мемуари, науково-популярні тексти), результат (ділові листи, наукові тексти, художня література), актуалізацію найрізноманітніших аспектів комунікації, які пов'язані з інтенціями комунікантів, типом комунікативного процесу, прагматичною ситуацією, комунікативними стратегіями автора, комунікативною ефективністю, соціальними аспектами комунікації.

Функціонально-прагматичний аспект класифікацій текстів враховує суб'єктивну міжособистісну модальність, дає підстави стверджувати про нормативні (договори, державні акти, постанови, інструкції, накази тощо), аксіологічні (оцінні) та дескриптивні (описові) тексти.

Найбільш послідовною, гнучкою є система (типологія) текстів, що ґрунтується на *теорії функціональних стилів* з урахуванням комунікативно-прагматичних умов текстотворення.

Здійснити повний аналіз текстів можна за допомогою узагальненої класифікації:

1) за характером побудови — «Я»-тексти (тексти від 1-ї особи однини або множини), «ТИ»-тексти (тексти від 2-ї особи однини або множини), «ВІН («ВОНА», «ВОНО»)-тексти (тексти від 3-ї особи однини або множини);

2) за функціонально-смісловим призначенням — текст-опис, текст-розповідь, текст-міркування;

3) за кількістю учасників у мовленні — монолог, діалог, полілог;

4) за стильовою належністю — художні (тексти художнього стилю), нехудожні (тексти офіційно-ділового, публіцистичного, конфесійного, наукового, розмовно-побутового та епістолярного стилів);

5) за жанровою належністю — текст, стаття, листа оповідання тощо;

6) за формою репрезентації — усні, письмові, друковані.

Нині науковці одностайно наголошують на тому, що, попри важливість розв'язання проблеми, єдиної і вичерпної класифікації текстів, яка відповідала б усім вимогам, ще не створено. Це зумовлено порівняно невеликим періодом розроблення проблем теорії тексту, а також тим, що в основу численних диференціацій покладено різні принципи. Класифікації на основі різних принципів спричинені природою самого тексту, його поліаспектністю: той самий текст одночасно може бути зарахований до різних типологічних груп. Наприклад, текст наукової статті за характером побудови є «Я»-текстом (від 1-ї особи множини), за функціонально-смісловим призначенням — міркуванням, за формою репрезентації — здебільшого письмовим, за стильовою належністю — науковим, нехудожнім, за кількістю мовців — монологом тощо.

Отже, вибір класифікаційного ракурсу може змінюватися і призводити до зміщень груп текстів у різнорідних класифікаціях. Ідеальна типологія текстів повинна відображати різні аспекти цього об'єкта — комунікативно-функціональний, структурно-семіотичний тощо. У зв'язку з цим доречно враховувати сукупність екстра- та інтратекстуальних диференційних ознак.

Під час лінгвістичного аналізу тексту варто враховувати, що граматична особа є однією з фундаментальних категорій мови. Вона оформлює участь мовця у мовленні і здебільшого визначає його побудову. Наразі будь-який текст належить комунікантові. За сучасними науковими

уявленнями, «мова є мірилом людини» (Ю. Степанов). Це означає, що мова здатна відображати все різноманіття думок, почуттів, переживань індивіда. Цілком природно, що центральним об'єктом мови є сам комунікант, тобто той, хто продукує текст. Зазвичай мовленнєвий акт модельований за допомогою особового займенника: Я — безпосередній витворювач мовлення; Ти — її адресат; Він — будь-яка людина, яка не бере участі у мовленні.

Як засвідчує практика, мовлення завжди бере початки від Я, зверненого до Ти і переважно в комунікації йдеться про Нього. По суті особові займенники (я, ти, він) називають учасників мовленнєвого акту і формують основу побудови висловлень. Відповідно, мовлення може будуватися від 1-ї, 2-ї або 3-ї особи. До цих трьох типів і зводиться усе різноманіття мовлення, а отже, і текстів, які його фіксують. Під час здійснення лінгвістичного аналізу необхідно врахувати диференційні ознаки кожного з текстів.

«Я»-текст – персональний тип, текст від 1-ї особи однини або множини, що може бути побудований безпосередньо за допомогою форм Я, МИ, а також непрямих форм. Тексти від 1-ї особи є простими, природними і первинними (сповідь, заява, стаття, оповідання, автобіографія, службова записка, наказ, пояснювальна записка, приватний лист, звинувачувальний акт і под.). «Я» у тексті є носієм часу і простору. Найсуттєвішою ознакою персонального типу текстів постає адекватність збігу витворювана мовлення та «Я»-комуніканта. Ці властивості репрезентовані розмовно-побутовими і публіцистичними текстами. У «Я»-текстах художнього, публіцистичного і наукового стилів важливою категорією є «образ автора». Так, у ліричній прозі оповідач віддає перевагу формі Я, яке відрізняється від автобіографічного Я, оскільки про власне життя можна розповісти лише в ретроспективі. У художніх текстах Я — суб'єкт мовлення, мовець, розповідач — і автор не збігаються. Інколи автор може ототожнювати себе з яким-небудь персонажем і вести розповідь від його імені. Це робить текст правдивішим, відвертішим, яскравішим і глибшим, дає змогу додатково, зсередини охарактеризувати героя-розповідача, передати його емоції, інтонації, безпосередній погляд на дійсність. Залежно від композиційного статусу автора (він, я, ми) сукупний жанровий смисл визначають як епічний, драматичний або ліричний. У зв'язку з цим в одному і тому самому тексті образ автора може мати водночас відтінки епічні, драматичні і ліричні.

До «ТИ»-текстів здебільшого належать нарис, проза, публіцистика, вони володіють яскравим стилістичним ефектом. Ці тексти репрезентують так звану філософію впливу на адресата, постають однією з технік нейролінгвістичного програмування і широко репрезентовані в рекламних текстах, текстах агітацій, церковних проповідях. Мовець пропонує слухачеві (читачеві) уявити себе на його місці, відчуті спільні почуття, хвилювання.

Такий прийом наближує зображуване до читача, робить описуване більш яскравим, точним. Адресант ніби сам опиняється в центрі подій і власними очима сприймає усе те, що відбувається, він ніби одночасно сприймає зображуване очима і героїв, і автора. «ТИ»-тексти є рідкісними, проте дуже цікавими та оригінальними.

«ВІН» («ВОНА», «ВОНО»)-текст – текст від 3-ї особи однини або множини, який репрезентує невідповідність фактичного витворювача мовлення і його суб'єкта. Тексти, побудовані від 3-ї особи однини або множини, є стриманими, спокійними, менш експресивними, тобто позбавлені суб'єктивної модальності. Основним призначенням «ВІН» («ВОНА», «ВОНО»)-текстів є описи, міркування та розповіді. Окрім цього, цей тип текстів набув поширення в науковій та офіційно-діловій літературі, де роль Я мовця є посутньою, оскільки необхідно об'єктивно описати експеримент, обґрунтувати висновки, інформувати про винахід і под. Невідповідність фактичного витворювача мовлення і його суб'єкта уможливило безкінечне варіювання стилів викладу.

У структурній побудові тексту важливим є функціональне призначення мовлення. Отже, викремлюють тексти констатувального типу (опис, розповідь) і тексти аргументувального типу (міркування).

Опис — констатувальний різновид тексту за функціонально-смісловим призначенням, який має на меті охарактеризувати явища природи, архітектурні споруди, предмети, дії, осіб шляхом детального переліку їх ознак, властивостей, рис тощо. Тексти-описи є найпоширенішим компонентом монологічного авторського мовлення. До описів зазвичай зараховують пейзажі, портрети, описи інтер'єрів, дій, предметів, характеристики тощо. У кожному описі є власна мікротема, висвітленню якої підпорядковані усі речення. Різноманітність описових текстів визначає їх лексичне наповнення. В описах завжди виявляється авторська індивідуальність. Мистецтво опису — це мистецтво деталі. Якщо в наукових описах деталь має бути точною, наперед обумовленою, доцільною, то в художній літературі цінніша несподівана деталь. Опис насичений риторичними фігурами: порівняннями, протиставленнями, негативними характеристиками, образним узагальненням побаченого, звертанням до історії, анафори, риторичними запитаннями.

Розповідь — констатувальний різновид тексту за функціонально-смісловим призначенням, який відображає послідовність перебігу подій. Послідовність перебігу подій може бути не тільки хронологічна, а й тематична, географічна і под. Основними ознаками тексту-розповіді є: наявність провідної ідеї; плановість, логічна послідовність розташування мовного матеріалу в тексті. Залежно від джерела матеріалу розповіді бувають укладені на основі життєвого досвіду, власних спостережень,

навколишнього життя, екскурсій, творів за кінофільмами тощо. На противагу текстам-описам, у текстах-розповідях зображують події, котрі відбуваються не одночасно, а послідовно, зумовлюючи одна одну. Найстилішим є, зокрема, текст-розповідь Цезаря: Прийшов, побачив, пере міг. Він яскраво, колоритно передає суть повідомлення — це розповідь про те, що відбулося, що трапилось. Розповідний текст є найпоширенішим і, на перший погляд, найпростішим способом викладу. Прикладами розповіді є біографічні тексти, твори, в яких ідеться про подорож. Розповіді класифікують на: власне розповідь; повідомлення; відповідь; перелік; найменування; оголошення; лист. Розповідь має свій ритм, свою інтонацію. Розповідь можна вважати основною частиною авторського монологічного мовлення. Вона тісно пов'язана з простором і часом. Позначення місця, дії, осіб (не осіб), котрі здійснюють дії, — це мовні засоби, за допомогою яких побудовано розповідь. Компоненти тексту-розповіді пов'язані часовими смисловими відношеннями. Структура такого тексту формується із: зв'язки; розвитку подій; кульмінації; закінчення подій; розв'язки.

Міркування — аргументувальний тип тексту за функціонально-смисловим призначенням, що полягає у побудові ланцюга умовисновків на обрану тему, коли попередні судження є основою для наступних. У процесі лінгвістичного аналізу тексту необхідно врахувати, що такий спосіб викладу реалізує комунікативні настанови іншого плану: доведення, пояснення, визначення, коментар, роздуми. Міркування має на меті з'ясувати певне поняття, розвинути, довести або спростити усталену думку. З логічного погляду — це ланцюг умовисновків з певної теми, що спирається на факти. У міркуваннях розрізняють тезу (положення, істинність якого доводять), аргументи (судження, що обґрунтовують правильність тези) і демонстрацію (спосіб доведення, тобто послідовність аргументів і зв'язок між ними та тезою). Основою міркування є причинно-наслідкові відношення. У таких текстах часто використовують вставні модальні слова: по-перше, в цілому, таким чином тощо; підрядні сполучники: так як, тому що, якщо та ін.

Як різновид функціонально-смислового типу тексту-міркування кваліфікують *визначення (дефініцію)*, яке найчастіше застосовують у науковій літературі і полягає в тому, що видове поняття співвідносять із родовим через надання йому характерних і кваліфікаційних ознак. Основна мета визначення — розкрити зміст відповідного поняття, виявити сутність певного об'єкта. Визначення не повинне бути заперечним. Не можна визначати невідоме через невідоме. Переважно визначення аналітичні, або реєстраційні, тобто спрямовані на якомога повніше й точніше виявлення змісту, значення того чи іншого терміна. Визначення частіше наявні в наукових текстах, пояснення — в науково-популярних, мові масової комунікації. Інколи визначення супроводжує пояснення. Отже, головною функцією

міркування є доведення або пояснення певної думки, факту. Узагальнену інформацію про групи текстів за функцією і смисловим призначенням подано у табл. 7.1

Таблиця 7.1 – Класифікації текстів за функціонально-смисловим і призначенням

Констатувальний тип		Аргументувальний тип	
Визначення			
Смисловий різновид тексту, суть якого полягає у розгорнутій характеристиці предметів або явищ залежно від завдань висловлювання та задуму автора	Смисловий різновид тексту, в якому йдеться про події, що трапилися з автором або ж вигадані чи відомі йому від інших осіб	Смисловий різновид тексту, що репрезентує умовисновки на обрану тему, коли наступні судження ґрунтуються на попередніх	
Функція			
Характеристика	Повідомлення	Умовисновок	
Смислові відношення між компонентами тексту			
Означальні	Часові	Причинно-наслідкові	
Різновиди			
— За характером (статичний, динамічний); — за структурою (ситуативний, панорамний); — за тематикою (технічний, пейзажний, портретний, фармакологічний, інтер'єр, характеристика); — за побудовою (аналітичний, синтетичний)	Повідомлення, власне розповідь (оповідання), відповідь, перелік, оголошення, найменування, лист	Індуктивні, дедуктивні, твердження, спростування, заперечення, визначення, пояснення (тлумачення), доведення, план, інструкція	

Під час лінгвістичного аналізу текстів варто враховувати, що залежно від кількості учасників комунікації виокремлюють тексти: монологічні, діалогічні та полілогічні. Традиція вивчення текстів за кількістю учасників сягає ще античних часів. Зокрема, зовнішню форму діалогу використовували у філософських творах (Діалоги Платона, Діалоги Сократа). Діалог — це не лише один із найпоширеніших словесних текстів сучасної літературної мови,

а й філософська категорія: діалог культур, діалог наукових парадигм, діалог епох, діалог релігій, діалог поколінь, діалог людини і природи та ін.

Сучасні дослідження діалогу мають комплексний характер і синтезують досвід прагмалінгвістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, психолінгвістики тощо. У вивченні діалогу як лінгвістичного явища науковці описують партнерів мовленнєвої взаємодії, фази розмови, перебіг розмови, його різновиди, типи семантичних зв'язків реплік. Вони вважають діалогічні тексти первинними щодо інших різновидів (Л. Виготський, М. Бахтін, Ю. Левицький, Л. Щерба, Л. Якубинський та ін.).

Діалог — результат системи відносно коротких словесних взаємодій (актів і реакцій), у якій беруть участь дві особи. Обмін репліками спирається на відому співбесідникам ситуацію і спільні знання. Ситуація спілкування дає змогу максимально стиснути мовлення. Інформативну неповноту діалогічного мовлення компенсують інтонація, жести, міміка. Наприклад, розмова студентів: — Стилістика коли? — Остання пара.

Ф. Бацевич виокремлює такі принципи побудови діалогічного тексту:

1) діалог має процесуальну структуру, оскільки у його межах наявний рух інформації між двома учасниками. Виокремлюють комунікативні фази діалогу: початок, середина, завершення; головні, другорядні та епізодичні теми. Рух у діалозі створюють кроки (репліки). Зміна реплік відбувається за певними законами. Результатом такого процесу є зв'язність;

2) кожен діалог відбувається у певному комунікативному середовищі, яке охоплює мовця, слухача, їхні стосунки, тональність і атмосферу інтеракції;

3) діалогу притаманний комунікативний смисл як комплекс інтенцій учасників спілкування.

У сучасній науці існує кілька класифікацій діалогів. Українська дослідниця Ірина Штерн [1998] класифікує діалоги наступним чином:

1) за співвідношенням цілей — кооперативний (містить спільність інтересів учасників комунікативного процесу), нейтральний (репліки якого прямо доповнюють (за змістом) одна одну і слугують передаванню фактів), конфліктний (відображає зіткнення інтересів комунікантів);

2) за характером глобальної мети — когнітивний (реалізує пізнавальні інтереси мовців), фактичний (обмін репліками для підтримки комунікативного процесу), експресивний (має на меті передати емоційне ставлення мовців до висловлюваного);

3) за особливостями циркуляції інформації — вироджений (такий, що має монологічну форму), циклічний (фатичний, що не породжує нової інформації, а лише скерований на підтримання контакту), односторонній інформативний (надає нову інформацію), двосторонній інформативний (породжує нове знання в когнітивних сферах учасників спілкування);

4) за інформацією, наявною у репліках, — перформативний (саморе-презентація мовця шляхом актуалізованих способів мислення і діяльності), перлокутивний (текст, пов'язаний з ефектом (наслідками) цілеспрямованої дії, яка зорієнтована на слухача, наприклад спонукальні висловлення), іллокутивний (текст, що втілює певну комунікативну мету, яка надає висловленню конкретної спрямованості), реактивний (комунікативний намір мовців висловити оцінну реакцію щодо мовленнєвої ситуації; складовими такого діалогу є реакції-оцінки), інформативний (текст, репліки якого містять повідомлення про речі, факти, події тощо в комунікації);

5) за соціокультурними знаннями — діалоги про соціальну діяльність, вияв людиною її внутрішнього стану і ставлення до інших людей незалежно від соціальних ролей, діалоги про поведінку людей у конкретних комунікативних актах;

6) за комунікативними перевагами чи поразками та методами їх подолання — вдалий, невдалий.

Найпоширенішими є чотири основні типи діалогів.

1. Діалог-розпитування. Він передбачає практичні вміння ставити запитання і повідомляти потрібну інформацію.

2. Діалог-домовленість. Його використовують при вирішенні співорозмовниками питань про їх плани, наміри.

3. Діалог-обмін враженнями передбачає розгляд певних подій, явищ, жваве висловлювання своїх думок, аргументів для доведення власної позиції

4. Діалог-обговорення. Його суть полягає в прагненні співорозмовників прийняти рішення, дійти певних висновків.

Отже, до суттєвих ознак діалогу належать: наявність двох співбесідників, намір мовців, цілеспрямованість, швидкий обмін репліками без попереднього обмірковування, їх смислова взаємозалежність, усталені правила ведення розмови, лаконічність, точність реплік, які можуть бути скороченими, нерозгорнутими. За допомогою діалогу реалізується функція спілкування.

Монолог — усний, письмовий або друкований текст однієї особи, розрахований на пасивне сприйняття іншими мовцями. Монологічні тексти Ф. Бацевич [2008] класифікує за:

- 1) формою втілення (внутрішній, зовнішній);
- 2) способом організації (приватний, публічний);
- 3) сферами вживання (дружній, офіційний);
- 4) жанровою належністю (художній, ораторський, побутовий);
- 5) функціонально-комунікативною належністю (розповідь, доповідь, міркування, переконування тощо);

б) ситуативними особливостями комунікації (безпосередньо-контактний, опосередковано-контактний, радіо-телевізійний);

- 7) генетичними ознаками (імпровізований, підготовлений);
- 8) тематичним критерієм (науковий, публіцистичний, художній).

Як правило, монологічний текст поділяють на три частини: вступ, основну частину і кінцівку. У вступі виникає зв'язок між темою, слухачами і мовцем. В основній частині за допомогою логічно незаперечних і достовірних аргументів відбувається висвітлення теми, у кінцівці — підбивання підсумку висловленого. Усні монологічні тексти є основним жанром риторики. Монолог як форма цілеспрямованого тривалого словесного акту характеризується розгорнутішими і складнішими, ніж у діалозі, синтаксичними побудовами, загальною структурною цілісністю і композиційною завершеністю. Монолог за своєю вербальною формою не може бути коротким: це завжди розгорнута промова, побудована як представлення власної позиції або обстоювання певних ідей. Він відображає авторську особистість, якщо ж це заява від імені колективу, то йдеться про специфічну форму колективного монологу, у якому позиції окремих людей нівельовано й приведено до спільного знаменника.

Полілог — результат комунікативного процесу між кількома особами; форма природного спілкування мовців у родині, групах за інтересами, професійних і студентських колективах, тимчасових групах (у транспорті, крамниці). Найсуттєвіше для понять «діалог» і «полілог» — зміна, чергування мовців і слухачів. Кількість мовців і слухачів не впливає на цей принцип. Спільною ознакою діалогічного і полілогічного текстів є зв'язність реплік, спонтанність, змістовність, конструктивність. До полілогу залучають мовців, які зазвичай обговорюють спільні проблеми, події (політична подія, спектакль, спорт, літературний твір і под.). До найсуттєвіших властивостей полілогічного тексту Ф. Бацевич зараховує:

- ситуативну залежність реплік витворюваного тексту;
- високий рівень спонтанності;
- однакову кількість учасників комунікації;
- велику амплітуду коливань смислового і формального зв'язків реплік;
- соціальні ролі учасників комунікації;
- етикетні правила ведення полілогів у певних групах, колективах.

Полілог часто набуває форм: групового спілкування (бесіда, збори, дискусія, гра тощо). У ньому відбувається накопичення інформації, яку вносять окремі його учасники. Важливими компонентами полілогічного тексту є репліки (конструктивні і деструктивні), обговорення теми, що репрезентує діалог, обмін інформацією, а також підсумковий діалог, спрямований на з'ясування успішності цього мовленнєвого акту. Схематично полілог можна зобразити так:

— початок полілогу (відкриття, обговорення, вступне слово ведучого);

- основна частина (виступи, репліки, резюме ведучого);
- підсумковий монолог ведучого;
- підсумковий діалог (аналіз самого обговорення).

Широко використовують полілогічний текст у художній літературі, театрі, кіно. Це перш за все масові сцени, що дають змогу уявити масштабні події, показати лінгвостільноту як зібрання характерів, типів. Багатоголосся полілогу уможлиблює розв'язання складних художніх завдань.

Незважаючи на те що поняття «жанр» пов'язують передусім з теорією літератури, на сьогодні чітко окреслені два підходи до його класифікації — лінгвістичний і літературознавчий. Це вказує на семіотичність та загальнофілологічність категорії «жанр», яка стосується усіх видів словесності. Відтоді як російський літературознавець М. Бахтін увів у науковий обіг поняття «мовленнєвий жанр» (МЖ), у філологічній науці з'вилися окремі її галузі — генологія (лінгвістичне вивчення МЖ), жанрознавство (прагматичне вивчення МЖ), комунікативна генристика (вивчення МЖ як засобу формалізації соціальної взаємодії).

Суто мовознавчі підходи політають у тому, що мовленнєвий жанр учені визначають як: стилістичне явище (Г. Винокур, М. Кожина, Г. Солганик, Н. Орлова); тип висловлення (Н. Арутюнова, О. Земська, В. Гольдін, Т. Матвєєва, Т. Шмельова); текстовий феномен (М. Федосюк, М. Китайгородська, Н. Розанова, О. Крилова); комунікативне явище текстової або дискурсивної природи (Ф. Бацевич, В. Дементьєв, В. Салимовський) тощо. На сьогодні залишається дискусійним питання щодо онтологічного статусу МЖ. Деякі дослідники широко вживають термін «жанр», інші — трактують МЖ як мовленнєвий акт (МА), треті — МЖ пов'язують із типами текстів.

Згідно з М. Бахтіним, жанр — це «тематично, композиційно і стилістично усталені типи висловлювань», тобто його основою є триада «тематика + стиль + композиція». Жанр формується у межах стилю, стиль витворює жанр і залежить від нього. *Суттєва різниця між стилем і жанром полягає в тому, що мовленнєвий жанр потенційно може бути реалізований у кількох функціональних стилях.* Зокрема, стаття — жанр і публіцистичного, і наукового, і офіційно-ділового стилів. Отже, МЖ співвідноситься з певним типом тексту, це деперсоналізований вияв комунікації, який є типовою формою тексту. Урахувавши досвід мовознавців, можна виокремити такі різновиди текстів за їх жанровою належністю:

1. Залежно від функціонального стилю (офіційно-ділові — протокол, заява, службовий лист, оголошення, наказ, вказівка, довідка, трудоугода, контракт, інструкція, статут, особовий листок для обліку кадрів, резюме і под.; публіцистичні — хроніка, замітка, репортаж, інтерв'ю, передова стаття, політичний коментар, огляд, аналітичний прогноз тощо; художні —

оповідання, роман, вірш, поема, казка, балада, пісня, новела, байка та ін.; наукові — стаття, доповідь, монографія, тези, рецензія, анотація (більш детально див. табл. 7.2); розмовно-побутові — приватний лист, запис в альбомі, щоденнику, бесіда, суперечка, розповідь, історія, записка; конфесійні — тексти Святого Письма, проповідь, богослужіння, молитва, псалом тощо).

2. За прагматичною настановою адресанта й адресата (мовленнєві — відмова, порада, заборона, привітання, подяка і под.; риторичні — ввічливе прохання, комплімент, тост, бесіда, дискусія тощо).

3. Залежно від сфери спілкування (соціально-політичні, воєнні, академічні, релігійні).

Таблиця 7.2 – Жанрово-стильові різновиди наукового стилю

Різнovid наукового стилю	Жанрові різновиди
Власне науковий	Статті, дисертації, монографії, наукові доповіді
Науково-популярний	Нариси, книги, лекції
Науково-навчальний	Підручники, навчальні посібники, програми, збірники вправ, лекції, конспекти
Науково-інформативний	Реферати, анотації, рецензії, відгуки, огляди, резюме
Науково-довідковий	Словники, енциклопедії, довідники, каталоги
Науково-технічний	Інструкції, патенти, авторські свідоцтва, доповідні записки, службові листи, промислова реклама
Науково-діловий	Наукові звіти, довідки про впровадження результатів досліджень, угоди про наукову співпрацю
Науково-публіцистичний	Науково-публіцистична стаття, хроніка, науковий огляд, наукове інтерв'ю, репортаж
Науково-фантастичний	Фантастичні оповідання, повісті, романи

Отже, під час лінгвістичного аналізу словесного цілого слід враховувати жанрову різноманітність текстів. Узагальнену типологію текстів за функціональними стилями подано у табл. 7.3

Таблиця 7.3 – Типи текстів за стильовою належністю

Стилі мовлення	Мовленнєва ситуація			
	Обставини спілкування	Кількість осіб, що бере участь у мовленні	Функція висловлювання	Стильові ознаки
Розмовний	неофіційні	2	бесіда, розмова	емоційність, невимушеність
Науковий	офіційні	багато	пояснення, повідомлення	логічність, точність
Офіційно-діловий	офіційні	багато	повідомлення, документація	точність, офіційність
Публіцистичний	офіційні	багато	вплив, переконання, інформація	конкретність, емоційність
Художній	офіційні	багато	вплив, зображення, опис, діяння	образність, конкретність, емоційність

Розподіл текстів на усні, письмові і друковані зумовлений передусім їх структурою і мовностилістичними особливостями. Лінгвістичний аналіз текстів залежно від форми репрезентації (усні, письмові та друковані) має свою специфіку, яку репрезентовано у табл. 7.4

Таблиця 7.4 – Відмінності між усним, письмовим і друкованим текстами

Усний текст	Письмовий і друкований тексти
Первинний	Вторинний
Монологічний, діалогічний, полілогічний	монологічний
Має конкретних адресатів у конкретній ситуації	Найчастіше адресат невизначений, без урахування ситуації
Спонтанний, невідготовлений	Попередньо обдуманий
Живий, без старанного добору фактів і мовного оформлення	Старанний добір фактів та їх мовне оформлення
Паралінгвальні засоби, інтонація	Відсутність паралінгвальних засобів
Імпровізований	грунтовний виклад думок (як правило)
Емоційний і експресивний	Редагування думок і форми їх вираження
Повтори, еліпси, слова-паразити, повернення до вже сказаного	Самоаналіз написаного, можливість багаторазового редагування
Короткотривалі у часі	Можливість повернення і перерхування
Дискурсивні особливості	Текстові характеристики
Неструктурований	Чітко структурований
Безпосередній контакт і зміна ролей між адресантом і адресатом	Відсутність контакту між адресантом і адресатом

Тема 8.

Інші актуальні проблеми вивчення тексту і дискурсу у сучасному комунікативному просторі

План

1. Віртуалістика як актуальний науковий напрям сьогодення.
2. Інтернет-лінгвістика: основні положення та перспективи розвитку.
3. Інтернет-дискурс як новий тип комунікації.
4. «Вторинний дискурс» і «вторинний текст» як новітні феномени сучасного комунікативного простору.
5. Зміна рольових парадигм як іманентна характеристика вторинного типу дискурсу: її механізм і сутність.

Важливою характеристикою сучасного інформаційного простору є активний розвиток комп'ютерних та Інтернет-технологій, які породжують особливі феномени організації суспільства та перманентно впроваджують нові форми і способи вербальної інтеракції разом із елементами інших семіотичних систем. Інтернет відіграє ключову роль у житті сучасного суспільства, оскільки є основним засобом масової інформації, міжособової комунікації, який випередив по числу користувачів телефону та забрав пальму першості у книг [Ландэ 2009]. Найчастіше комунікативний процес в Інтернеті підтримується в текстовій формі. Отже, значення текстового компонента в Інтернеті виходить на перший план. І, природно, лінгвістика тексту повинна відігравати першорядну роль у вивченні комунікативного простору Інтернету, як особливого середовища дії тексту.

Сьогодні говорять про появу віртуальної мовної особистості, адже одним із найважливіших досягнень комп'ютерної революції кінця ХХ-го століття по праву вважається створення віртуальної реальності. Інтерес до віртуальних феноменів у всіх їх проявах ініціював активне дослідження останніх [Афанасьєва 2010]. Сьогодні феномен віртуальності розглядається з різних точок зору. Так, у працях П. І. Браславського, М. Т. Муртазіної, Є. Є. Таратути досліджуються його загальні проблеми і сутність, у працях У. Еко, Р. Шрьодера віртуальна реальність розглядається як простір сучасної культури, аналізується її вплив на сучасний процес культуротворення; також вивчається вплив «віртуальної реальності» і на процес самоактуалізації молодого покоління, критичній оцінці піддається «кіберсоціалізація» як процес розвитку особистості в умовах інформаційного суспільства.

Дослідниками інтродуковано та обґрунтовано уявлення про *Homo Virtualis*, тобто людину, яка орієнтована на віртуальність, людину, для якої буття у віртуальному світі більш значуще, ніж реальне буття. Досить новим є й поняття «віртосфера», так звана віртуальна оболонка Землі, що включає в

себе всю безліч віртуальних феноменів. *Homo Virtualis* як творець, носій і водночас споживач віртуальних культурних феноменів, основні свої соціокультурні потреби задовольняє у віртуальному світі [Афанасьева 2010]. Становлення *Homo Virtualis* як нової соціально-культурної спільноти підтверджує той факт, що людина ХХІ ст. віддає перевагу віртуальному, а не реальному спілкуванню, адже саме завдяки віртуальній людині і для неї продукуються цілі віртуальні світи. Таким чином, віртуалістика, що вивчає динаміку віртуальних мереж як одну з форм культури, сьогодні є одним із найактуальніших наукових напрямків, а розуміння «віртуальної реальності» як такого штучного феномену, появу якого каузовано антропою діяльністю, залишається домінуючим у науковій літературі.

Новою проблемною областю знань визнається Інтернет-лінгвістика, в рамках якої вивчаються особливості функціонування природної мови у віртуальному просторі Інтернету. Основною метою Інтернет-лінгвістики є опис та пояснення особливостей функціонування мови в Інтернеті з врахуванням складної взаємодії деякої відкритої множини факторів при початковій включеності людини у соціально-культурний контекст взаємодії в мережі Інтернет. Об'єктом дослідження Інтернет-лінгвістики є електронна комунікація, а саме комунікативна взаємодія в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет. Предметом досліджень є лінгвістичні релевантні особливості електронної комунікації на різних мовних рівнях.

Враховуючи шалену популярність мережі Інтернет, зацікавленість лінгвістів цим феноменом стає очевидною. Так, студіюються лінгвокультурологічні (О. В. Лутовинова) і гендерні особливості Інтернет-дискурсу (О. І. Горошко, Л. Ф. Компанцева), його жанрові формати (Л. В. Самойленко, О. О. Землякова, С. С. Данилюк, О. М. Галічкіна) та мовне оформлення (Н. О. Ахренова, А. Г. Аврамова). Значну увагу приділено осмисленню таких засадничих понять Інтернет-комунікації, як гіпертекст (О. С. Ключкова, С. Г. Стройков, Н. В. Коломієць, О. М. Галічкіна), віртуальний комунікативний простір (Н. Г. Асмус), мовна особистість віртуального комуніканта (Н. Г. Асмус, М. С. Рижков) тощо. Усі дослідницькі завдання вирішуються крізь призму дискурсивного підходу, методологічним принципом якого є антропоцентризм – евристичний принцип розгляду мови та мовлення у зв'язку з мисленням людини, котре відображає її внутрішній стан, загальнолюдські, національно-культурні, соціальні цінності [Фролова 2009, с. 47]. Ю. С. Степанов наголошує на тому, що дискурс – це «можливий (альтернативний) світ» [Степанов 1995, с. 95]. Одним із таких альтернативних світів виступає світ Інтернету.

Активна розробка в лінгвістиці проблем комунікації опосередкованої електронним інформаційно-технологічним каналом, і відсутність єдиної термінології для згаданих досліджень викликають необхідність уточнення

змісту та розмежування таких понять як «віртуальний дискурс», «комп'ютерний дискурс», «електронний дискурс», «мережевий дискурс» та «Інтернет-дискурс». Терміни «комп'ютерний дискурс» та «електронний дискурс» є абсолютними синонімами, оскільки передбачають спілкування за допомогою комп'ютера. «Інтернет-дискурс» розуміється як спілкування у Глобальній мережі і є різновидом мережевого дискурсу, який окрім спілкування в Інтернеті включає ще й комунікацію в інших, зокрема, локальних мережах. Таким чином, зазначені види дискурсу перебувають в гіперо-гіпонімічних відносинах, де гіперонімом виступає комп'ютерний (електронний) дискурс, а комунікативне середовище визначається каналом зв'язку. Такої однозначності не існує між комп'ютерним і віртуальним дискурсом. Віртуальний дискурс розуміється вужче, ніж комп'ютерний, оскільки останній – це не лише спілкування за допомогою комп'ютера, але й спілкування людини з комп'ютером.

Окрім того, комп'ютерному дискурсу притаманний безпосередній контакт комунікантів, чого немає при віртуальному спілкуванні, де партнер по комунікації багато в чому домислюється нашою свідомістю. А з іншого боку, віртуальний дискурс трактується ширше, ніж комп'ютерний, оскільки спілкування у віртуальній реальності створюється не лише через комп'ютер, але й інші засоби зв'язку [Лутовинова 2009, с. 9]. Разом з тим, електронний (комп'ютерний) та віртуальний дискурси позначають масиви, котрі окрім текстів Інтернет-середовища включають тексти на непаперових носіях (аудіокниги, фільми, музичні диски, ігри, програми), мультимедійні прилади (смартфони, комунікатори, ipods, ebooks) тощо та є значно ширшими, ніж Інтернет-дискурс [Назарова 2010, с. 129]. З огляду на неоднозначність відношень між вищезазначеними видами дискурсів Інтернет-комунікації, вважаємо доцільним зобразити їх таким чином:

Рисунок 8.1 – Система дискурсу Інтернет-комунікації

У сучасній лінгвістиці Інтернет-дискурс трактується по-різному. Він розуміється як:

✓ когнітивно-комунікативний простір Глобальної мережі, в якому засобами електронного каналу передачі даних і гіпертекстуального механізму їх структуризації та маршрутизації за допомогою (пара)вербальних засобів здійснюється комунікативна взаємодія, що характеризується заміною реального образу вигаданим [Рижков 2010];

✓ текст, що побутує в Інтернет-системі, в якому персуазивна комунікативна установка імпліцитно відображає суб'єктивно-особистісну авторську позицію, змодельовану з врахуванням психологічних, лінгвістичних та технологічних факторів [Варламова 2006, с. 7];

✓ процес створення текстів в сукупності з прагмалінгвістичними, соціокультурними, психологічними факторами; цілеспрямована соціальна дія, що включає взаємодію людей та механізми їх свідомості – когнітивні процеси [Ахренова 2009, с. 7];

✓ складна текстова система, зумовлена екстралінгвістичними соціокультурними факторами і специфічною ситуацією вступу в мовленнєвий контакт за допомогою комп'ютера та інших електронних приладів як користувачів один з одним в мережі Інтернет, так і користувачів з дискурсивним Інтернет-простором [Распопина 2012, с. 3].

В нашому розумінні Інтернет-дискурс – це масив електронних, аудіо-та відеотекстів у сукупності з екстралінгвістичними факторами, пов'язаних між собою системою гіперпосилань, доступ до яких забезпечується входом в мережу Інтернет за допомогою комп'ютера чи альтернативних мультимедійних приладів. Основними вимогами до організації побудови інформації в рамках Інтернет-дискурсу є чіткість розподілу текстового поля на сегменти та забезпечення внутрішніх зв'язків між ними [Варламова 2006], що стає можливим завдяки гіпертексту – різновиду текстового документа, окремі частини якого зв'язуються гіперпосиланнями. Гіперпосилання і тексти повідомлень як структурні елементи гіпертексту набувають мовного представлення у вигляді електронного документа. Гіперпосилання Інтернет-дискурсу являють собою перелік або список ключових слів або словосполучень; підкреслене та виділене кольором ключове слово (словосполучення). Основною функцією гіперпосилання є забезпечення можливості навігації по електронному тексту [Лукашенко 2006].

За своєю значущістю та революційним впливом на мову поява Інтернету привірюється до створення друкарського верстата Гуттенбергом, а особливості мережевого спілкування дають підстави говорити про формування третьої форми мовлення – проміжної між усним та писемним мовленням. Для її опису в науковій парадигмі використовуються терміни *e-language*, *netlingo*, *etalk*, *geekspcak*, *netspeak*, *weblish*, *written speech*, *language centaur*, а комунікативний простір її функціонування називають комп'ютерно-опосередкованою комунікацією (КОК). Намагаючись

розмежувати усне, писемне і мережеве мовлення. Девід Крістал справедливо зазначає, що мережеве мовлення – це писемне мовлення, більшою мірою наближене до усного, ніж усне мовлення до свого письмового варіанту. Вчений визначає мережеве мовлення за формулою: усне мовлення + писемне мовлення + електронно-опосередковані особливості і розглядає його не як гібрид, а як новий вид мовлення [Crystal 2004, с. 47-48]. Наомі С. Берон використовує з цією метою метафору стверджуючи, що мережеве мовлення можна розглядати як свого роду лінгвістичний кентавр, що володіє рисами традиційного писемного і усного мовлення, але в кінцевому підсумку є чимось більшим, ніж їх поєднання [Baron 2003, с. 23].

Л. Ю. Іванов [Иванов 2000] для пояснення присутності в Інтернет-дискурсі взаємовиключних ознак усного і писемного мовлення пропонує проводити розмежування форм мовлення на основі їх концептуальних і формальних ознак. Відповідно до цього підходу виділяються концептуально усні і концептуально письмові тексти, які можуть не співпадати з формально усними і формально письмовими. Так, до концептуально і формально усних відносяться, наприклад, телефонні розмови; до концептуально і формально письмових – наукові монографії; до концептуально письмових і формально усних – публічне зачитування письмових текстів; до концептуально усних і формально письмових – тексти у мережі Інтернет.

Як зауважує Д. Крістал, Інтернет – це електронний, глобальний, інтерактивний засіб спілкування, що безумовно накладає відбиток на його мовні характеристики [Crystal 2004, с. 24]. Визначальний вплив на перебіг і мовну організацію комунікації в мережі Інтернет здійснює технологічний фактор. Цей вплив прослідковується на всіх рівнях мовної системи, що дає привід стверджувати про його системний характер і відносити мову Інтернету до особливої форми функціонування мови [Землякова 2010, с. 9]. Основною формою існування комунікації в Інтернеті є писемна, але канони писемного мовлення тут постійно порушуються, оскільки спілкування більшою мірою носить неформальний характер [Ахренова 2009]. У зв'язку з цим важко не погодитись з Л. Ю. Івановим, який підкреслює, що в мережевому мовленні прослідковуються принаймні дві тенденції: одночасне ускладнення одних і спрощення інших засобів в порівнянні з аналогічними засобами літературної мови; конкуруючий вплив писемного і усного мовлення [Иванов 2000]. С. Херрінг також підкреслює, що мовні особливості мережевої комунікації обумовлені об'єктивними технічними причинами, як-то: лімітованістю розміру повідомлення; часом, протягом якого повідомлення залишається доступним; можливістю або неможливістю: цитування попереднього повідомлення в своїй відповіді; надсилання анонімного повідомлення; використання аудіо-, відео вставок тощо [Herring 2001, с. 4].

Вибір мовних засобів залежить також від режиму спілкування. В синхронному спілкуванні (напр. чатах) користувач повинен швидко відреагувати на отримане повідомлення, тому в такому режимі найчастіше спостерігаються відхилення від мовних норм. В асинхронному ж спілкуванні, навпаки, користувач може продумати своє повідомлення до дрібниць і кілька разів перевірити написане. Найбільший вплив на мовні особливості Інтернет-дискурсу здійснює технологічний фактор, а комунікація в Мережі, будучи концептуально усною, реалізується в письмовій формі, в результаті чого виникає новий тип дискурсу – усно-писемний зі специфічними особливостями на всіх рівнях мовної системи.

Отже, підсумовуючи огляд особливостей Інтернет-дискурсу, зауважимо, що виникнення мережі Інтернет стало не тільки проривом у розвитку інформаційних технологій, але й істотно розширило рамки людського спілкування. Сьогодні Інтернет акумулює в собі різні формати комунікації і служить засобом передачі інформації, необмеженої ні часом, ні простором. Завдяки цьому виникає новий тип дискурсу – Інтернет-дискурс і новий комунікативний простір – комп'ютерно-опосередкована комунікація (КОК). Зважаючи на популярність мережі Інтернет та перехід до неї все більшої кількості комунікативних практик, можна сміливо стверджувати, що лінгвістичні розвідки в царині Інтернет-комунікації будуть збільшуватися прямо пропорційно цьому процесу та зможуть заповнити існуючі лакуни та пролити світло на спірні питання, пов'язані з особливостями спілкування в Мережі. Не викликає сумніву також те, що Інтернет-дискурс претендує на самостійну нішу в рамках нової лінгвістичної науки – Інтернет-лінгвістики.

Перспективи розвитку Інтернету створює особливе комунікативне середовище, особливе місце реалізації мови, яке не має аналогів у минулому. Віртуальна реальність Інтернету з розвитком набуває рис нового світу і стилю життя, який стимулює появу нових засобів комунікації. Властивості Інтернет-спілкування призводять до широких можливостей особистих презентацій в Мережі, а також надають «родючий ґрунт» для експериментів із власною ідентичністю та самою презентацією. Постійно зростає креативність мовної віртуальної особистості в комунікативному просторі Мережі. Причому це зростання відбувається на всіх мовних рівнях, що робить мережну мову унікальним дослідницьким об'єктом для лінгвістичного вивчення. За словами О. І. Горошко, в результаті еволюції Інтернету як технологічного утворення він набув рис соціального простору, що базується на інтеракції та взаємодії, та на основі якого формується інформаційно-комунікативне суспільство, характерними для якого є не лише нові можливості накопичення та переробки інформації, але й нові форми комунікації [Горошко 2012]. Інтернет утворює особливе комунікативне соціальне середовище, особливе місце реалізації мови, яке не має аналогів у

минулому. Мережу Інтернет, таким чином, слід сприймати як соціальну віртуальну реальність.

В епоху глобальних комунікацій Інтернет-спілкування набуває широкої популярності. Воно акумулює в собі величезну різноманітність мовних практик, способів і форматів комунікації. Поступово це спілкування стає ознакою нашого часу *Signum Temporis*. В Інтернеті спостерігається вибух народної мовотворчості. Одним із новітніх способів і форматів вербальної інтеракції текстових антропоморфів у мережі Інтернет є феномен «вторинного дискурсу» [Кузнецова 2015]. Свої витоки феномен вторинного дискурсу як специфічна мисленнєво-мовленнєва практика [Baum 1998; Byru 2004; Pullen 2004; Thomas 2006; Wexelblat 2003], бере, передусім, у науково-технічному прогресі порубіжжя ХХІ ст., який набув рис інформаційної революції. Поширення цього феномену, таким чином, пов'язано з інтенсивною інформаційних технологій у комунікативну сферу сучасної спільноти, зокрема зі створенням альтернативної, або віртуальної, реальності – «кіберпростору» за допомогою комп'ютерних та Інтернет-технологій.

Широкомасштабне впровадження новітніх технологій викликає в користувачів підвищений інтерес до комп'ютерно-опосередкованої комунікації як діяльності з обміну текстовими та іншими знаковими повідомленнями, що опосередковано пов'язані в мережі комп'ютерами. Інтерес до кіберкомунікації пояснюється високим потенціалом новітніх технологій у забезпеченні свободи від традиційних бар'єрів простору і часу, інтенсифікації інтелектуальних ресурсів, а також у становленні глобального комп'ютерного простору. Сучасний кіберпростір не ставить перешкод для самоідентифікації та самовираження, адже елімінує такі основні виміри антропного буття, як темпоральність та локативність, надає текстовим комунікантам необмежені можливості у спілкуванні та організовує їх групуву взаємодію.

Крім того, генезис феномену вторинного типу дискурсу зумовлений появою продуктів популярної масової культури, зокрема художніх текстів жанру фентезі, яскравими представниками якого сьогодні вважаються Дж. Р. Р. Мартін, Дж. Р. Р. Толкієн, Дж. К. Роулінг та ін. Їхні тексти стали прецедентними у масовій культурі, адже неодноразово представлені в інших системах кодування, зокрема залучені до мультимедійного та алузивного коду. Так, головним фентезі-циклом останнього двадцятиріччя, який без перебільшення набув статусу «культового», визнається цикл книг (серія епічних романів) «*A Song of Ice and Fire*» Дж. Р. Р. Мартіна, американського письменника, сценариста і продюсера. Формування прихильності великої кількості реципієнтів культового твору спричинено, перш за все, широкими можливостями його текстопростору для творчої самореалізації, оскільки

вторинний світ твору дозволяє текстовим антропоморфам створити необмежену кількість інтерпретацій.

Таким чином, неабиякий внесок у появу й розвиток вторинного дискурсу сучасної масової культури зробили також підготовлені історією літератури традиції діалогічної взаємодії «текст – читач». Саме на стику цих тенденцій реципієнт із пасивного споживача в системі масових комунікацій перетворюється на продуцента, моделює вторинний тип дискурсу в кіберпросторі та закладає підвалини когнітивного аранжування стереотипних та прецедентних текстових просторів сучасної маскультури. Вторинний дискурс як мультимодальний феномен широко використовує експресивні можливості різних семіотичних систем і засобів передачі інформації, адже його конститутивні одиниці, вторинні тексти, створені за рахунок використання різноманітних семіотичних засобів та мультимедійних застосувань.

Вторинний текст є вербалізованим продуктом рефлексій реципієнта на культовий, або первинний, текст, складним когнітивно-комунікативним цілим, всередині якого діють механізми вторинної категоризації, заснованої на процесах узагальнення ознак або, навпаки, їх конкретизації, і механізми вторинної концептуалізації змісту первинного тексту, пов'язані з інтерпретацією і вербалізацією компонентів його складної структури змісту. Вторинні тексти слід розглядати як інтертекстуальні явища парадигмального типу, адже вони являють собою мовні твори, продукувані в результаті компресії / декомпресії або переосмислення культового тексту, що дає життя новим інтерпретаціям, текстам нових жанрів, побудованим на базі первинного тексту, з актуалізацією або реактуалізацією компонентів текстового змісту, зокрема текстового концепту.

Яскраво виражена інтертекстуальна природа вторинних текстів передбачає обов'язкову співвіднесеність з первинним текстом, оскільки їх смисл може бути повною мірою зрозумілий тільки в процесі їх діалогічної взаємодії. Отже, «вторинний текст» розуміємо як діяльнісний об'єкт перцепції та рефлексії первинного тексту. Ознаки комунікативної текстової вторинності, таким чином, виявляються в зміні характеру взаємодії «автор – текст – читач», де останній залучається в безпосередній процес продукування вторинних текстів. Вторинний тип дискурсу – це когнітивно-комунікативне утворення, що конструюється реципієнтом у процесі такого сприйняття первинного тексту, яке відштовхується від його буквального розуміння та існує стільки, скільки триває процес його сприйняття і розуміння в певному соціокультурному контексті. Вторинний дискурс скерований, передусім, на обмін інформацією, ідеями, досвідом, почуттями та емоціями щодо реалій первинного, або культового, тексту, який сприймається в межах інтерпретативної спільноти, сформованої первинними реципієнтами, як прецедентний та відображає вплив членів цієї спільноти

один на одного. Вторинний дискурс розпочинається там, де з'являються нові, додаткові смисли, відмінні від буквального розуміння культового тексту. Таким чином, вторинний дискурс розглядаємо як мисленнєво-мовленнєвий феномен сучасного кіберпростору, як комунікативну подію реципієнтів первинного текстопростору, яка об'єктивується через корпус власних (вторинних) текстів, обумовлюється взаємозв'язком між антропоцентрами текстової комунікації (вторинним продуцентом і вторинним реципієнтом), характеризується їх ментальними та лінгвальними компетенціями і враховує весь спектр екстралінгвальних чинників.

Іманентною характеристикою вторинного дискурсу є *зміна ролевих парадигм* [див.: Кузнецова 2014], яка відбувається за умови залучення реципієнта первинного тексту до інтерпретативної спільноти, яка надає йому можливості творчо самореалізуватися в ролі продуцента вторинного тексту. Із пасивного споживача в системі масових комунікацій реципієнт первинного тексту перетворюється на продуцента великого за обсягом корпусу вторинних текстових утворень. Інтернет як віртуальний простір для комунікації стає специфічним дискурсивним середовищем, а текстові комуніканти формують дискурсивно-інтерпретативну спільноту і знаходяться у дискурсо-породжуючій ситуації, де відбувається взаємодія первинного тексту як тексту-стимулу до діалогу, тексту, що містить концептуалізовану проблему для обговорення, і вторинного тексту як тексту-інтерпретації, тексту-відгуку, тексту-категоризації концептуалізованої в первинному тексті проблеми, що піддається вторинній репрезентації.

Отже, трансформація реципієнта первинного тексту в продуцента вторинного відбувається шляхом залучення першого до інтерпретаційної діяльності. Іншими словами, відбувається не лише творче вираження власного читацького досвіду, але й перехід із однієї творчої інстанції до іншої. Трансформація типу «реципієнт – автор» надає право вибору та реалізації первісної інтерпретаційної стратегії, а також формування індивідуального канону. Реципієнту вторинного тексту, іншими словами, вторинному реципієнту, відводиться роль споживача продукту, критика та коментатора, однак і її не слід недооцінювати, адже продукування вторинного тексту зумовлено саме читацькою аудиторією. Реципієнт вторинного тексту – це та категорія, яка наявна безпосередньо у творчому акті вторинного автора, оскільки останній орієнтується на так званого ідеального реципієнта. Подібним у цьому плані видається міркування У. Еко стосовно зразкового читача і зразкового автора. На його думку, зразковий читач – це читач, запрограмований текстом, а «творцем» свого читача може бути зразковий автор, який реалізує себе в наративній стратегії як сукупності інструкцій для зразкового читача.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедии, 1990. – С. 136-137.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267-279.
3. Афанасьева В. В. Homo Virtualis: психологические характеристики / В. В. Афанасьева // Известия Саратовского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика, 2010. – Вып. 2, Т. 10. – С. 59-64.
4. Ахренова Н. А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.04 "Теория языка" / Н. А. Ахренова. – М. – 2009. – 36 с.
5. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : учебник. Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – 2-е изд. – М. : Флинта ; Наука, 2004. – 496 с.
6. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Р. Барт – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 615 с.
7. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія / Флорій Сергійович Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
8. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
9. Белехова Л. І. Современная лингвистика в Украине и мире: научные парадигмы, наработки и перспективы / Л. С. Белехова // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика». – Херсон : Видавництво ХДУ, 2005. – Вип. 2. – С. 8-15.
10. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : ТГУ, 2000. – 123 с.
11. Брудный А. А. Психологическая герменевтика : учеб. пособие / А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 1998. – 336 с.
12. Валгина Н. С. Теория текста: учебное пособие / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 280 с.
13. Варламова Е. В. Особенности германского леворадикального Интернет-дискурса: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "Германские языки" / Е. В. Варламова. – М. – 2006. – 26 с.
14. Воркачѳв С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачѳв // Известия АН. Серия лит. и яз. – 2001. – Т. 60, № 6. – С. 47-58.

15. Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии / С. Г. Воркачев // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Воронеж, 2002. – Вып. 3 : Аспекты метакоммуникативной деятельности. – С. 79-95.
16. Воробьёва О. П. Художественная семантика: когнитивный сценарий / О. П. Воробьёва // С любовью к языку: Сб. науч. трудов. – Москва-Воронеж : ИЯ РАН, Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 379-384.
17. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
18. Горошко Е. И. Современные Интернет-коммуникации: структура и основные характеристики / Е. И. Горошко // Интернет-коммуникация как новая речевая формация. – М. : Флинта, Наука, 2012. – С. 9-52.
19. Демецкая В. В. Дискурс и текст в переводе / Владислава Валентиновна Демецкая // Когниция, коммуникация, дискурс. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – № 2. – С. 6-17.
20. Еко У. Надінтерпретація текстів / У. Еко // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001а. – С. 549-563.
21. Еко У. Поміж автором і текстом / У. Еко // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001б. – С. 564-578.
22. Загнітко А. П. Основи дискурсології / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 194 с.
23. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : Навч. посібник – К. : ІЗМН, 1996. – С. 154-157.
24. Землякова О. О. Лінгвостилістичні характеристики жанру англomовного корпоративного блогу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. О. Землякова. – Харків. – 2010. – 22 с.
25. Иванов Л. Ю. Язык интернета: заметки лингвиста [Электронный ресурс] / Л. Ю. Иванов. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/751186>
26. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001. – С. 349-366.
27. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2003. – 32 с.
28. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
29. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения / Ю. Н. Караулов // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 3-8.

30. Карпчук Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз): Монографія / Н. П. Карпчук. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 162 с.
31. Ковалик І. І. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів спец. "Укр. мов. і л-ра" / І. І. Ковалик, С. П. Самійленко. – К. : Вища шк., 1985. – 215 с.
32. Колесник О. С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2003. – 20 с.
33. Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі / М. П. Кочерган // Дивослово : Українська мова й література в навчальних закладах: Науково-методичний журнал. – 05/2003. – № 5. – С. 24-29.
34. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
35. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянов, Ю. Г. Панкратц, Л. Г. Лузина. – М. : Филол. ф-т МГУ, 1996. – 245 с.
36. Кресан Е. Я. Концепт в тексте: номинативные ракурсы в свете функционализма / Е. Я. Кресан // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. – 1999. – Вип. 11. – С. 76-82.
37. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
38. Кубрякова Е. С. О термине дискурс и стоящей за ним структуре знания / Е. С. Кубрякова // Язык. Личность. Текст. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – С. 23-33.
39. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 556 с. – (Язык. Семиотика. Культура / Ин-т языкознания Рос. акад. наук).
40. Кузнецова М. О. Вторинний дискурс англomовних текстів сучасної масової культури : монографія / М. О. Кузнецова. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2015. – 202 с.
41. Кузнецова М. А. Смена ролевых парадигм во вторичной коммуникации англоязычного художественного текста / Кузнецова М. А. // АПРОБАЦИЯ: Ежемесячный научно-практический журнал : «Филология и культурология: современные проблемы и перспективы развития». – Махачкала : Научно-издательский центр «Апробация», 2014. – № 3 (18). – С. 47.

42. Культура русской речи : [учеб. для вузов] / [под ред. Л. К. Граудиной, Е. Н. Ширяева]. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 560 с.
43. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов: Пер. с англ. / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 12-51.
44. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонс // Теория метафоры. – М. : Прогресс. – 1990. – С. 387-415.
45. Ландэ Д. В. Интернетика: Навигация в сложных сетях: модели и алгоритмы / Д. В. Ландэ, Е. И. Горошко, А. А. Снарский, И. В. Безсуднов. – М. : Либрикон (Editorial URSS), 2009. – 264 с.
46. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с. – Терминол. указ.: С. 627-650. – Указ. языков мира: С. 651-660. – Аннот. имен. указ.: С. 684-707.
47. Лотман Ю. Текст у тексті / Ю. Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001. – С. 581-595.
48. Лукашенко Н. Г. Испаномовний Інтернет-дискурс: комунікативно-прагматичний та лінгвостилістичний аспекти (на матеріалі форумів з проблематики родинних стосунків): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / Н. Г. Лукашенко. – К. – 2006. – 22 с.
49. Лутовинова О. В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / О. В. Лутовинова. – Волгоград. – 2009. – 39 с.
50. Лысенко Е. С. Специфика композиции текста цикла сказок Дж. К. Ролинг: лингвокогнитивный подход / Е. С. Лысенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Романо-германська філологія». – 2006. – № 726. – С. 51-55.
51. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.
52. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
53. Миронова Н. Н. Дискурс-анализ оценочной семантики : учеб. пособие по языкознанию / Н. Н. Миронова. – М. : Тезаурус, 1997. – 158 с.
54. Мурзин Л. Н. Текст и его восприятие / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск : Урал. ун-т, 1991. – 171 с.
55. Назарова Л. В. Гипертекст и Интернет-дискурс / Л. В. Назарова // Текст – Дискурс. Гипертекст – Интернет-дискурс: Сборник научных статей. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – С. 118-136.

56. Найда Ю. К науке переводить. Принципы соответствий / Ю. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике : сборник статей. – М. : Международные отношения, 1978. – С. 23-45.
57. Павкін Д. М. Образ чарівної країни в романах Дж. Р. Р. Толкієна: лінгвокогнітивний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 20 с.
58. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : [монографія] / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
59. Распопина Е. Ю. Стратегический аспект информационного жанра Интернет-дискурса: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. Ю. Распопина. – Иркутск, 2012. – 21 с.
60. Рафикова Н. В. Прогностическая функция слова и ее реализация в тексте / Рафикова Н. В. // Актуальные проблемы психолингвистики: слово и текст : сб. науч. тр. – Тверь : ТГУ, 1996. – С. 94-99.
61. Рижков М. С. Прецедентные персонажи синхронного интернет-дискурса [Электронный ресурс] / М. С. Рижков. – Режим доступа: <http://lse2010.narod.ru/lcseissue8/msrizhkov>
62. Рікер П. Що таке текст? Пояснення і розуміння / П. Рікер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001. – С. 305-323.
63. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [монографическое учебное пособие] / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – 336 с.
64. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
65. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище : методологія, архітектура, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики) : [монографія] / Серажим К. – К., 2002. – 392 с.
66. Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр // Праці з мовознавства. – М. : Прогрес. – 1977. – С. 31-269.
67. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца ХХ века. – М. : РГГУ, 1995. – С. 35-73.
68. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожина, Е. А. Баженова, М. П. Котурова, А. П. Сковородников]. – [2-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.
69. Трубенко І. А. Концептуальна метафора і концептуальна метонімія: зіставний аспект / І. А. Трубенко // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. ст. – К. : Видав. центр КНЛУ, 2007. – Вип. 7. – С. 43-48.

70. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопр. языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105-114.
71. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – 531 с.
72. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания: Пер. с англ. / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 52-92.
73. Фролова І. Є. Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі: [монографія] / І. Є. Фролова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 344 с.
74. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? / Р. М. Фрумкина // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 74-117.
75. Цегельська М. В. Мовні аспекти толерантності (до постановки проблеми) / М. В. Цегельська // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. ст. – К. : Видав. центр КНЛУ, 2007. – Вип. 8. – С. 101-108.
76. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность : учеб. пособие / В. Е. Чернявская. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.
77. Чурилина Л. Н. Антропоцентризм художественного текста как принцип организации его лексической структуры : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01. / Чурилина Любовь Николаевна. – СПб., 2002. – 513 с.
78. Швейцер А. Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 215 с.
79. Шевченко І. С. Категорії дискурсу як евристична проблема / І. С. Шевченко // Каразинські читання: Людина, мова, комунікація : IX наук. конф. з міжнародною участю, 05 лют. 2010 р. : тези доповідей. – Харків, 2010. – С. 336-338.
80. Шевченко І. С. Проблеми типології дискурсу / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / За заг. ред. Шевченко І. С. : Монографія. – Харків : Константа, 2005. – С. 233-236.
81. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопедичний словник з теорет. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / Ірен Борисівна Штерн, Міжнародний фонд "Відродження", Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К. : АртЕк, 1998. – 335 с. – Бібліогр.наприкінці ст. – На укр. яз. - ISBN 966-505-195-4 .
82. Щедровицкий Г. П. Как возможна «лингвистика текста»: две программы исследований / Г. П. Щедровицкий // Лингвистика текста : материалы науч. конф. – М., 1974. – Ч. 2. – С. 197-205.
83. Щирова И. А. Многомерность текста: понимание и интерпретация : учеб. пособие / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – СПб. : ООО «Книжный Дом», 2007. – 472 с.

84. Baron N. S. Language of the Internet [Electronic resource] / N. S. Baro. – Режим доступа: <http://www.american.edu/cas/lfs/faculty-docs/upload/N-BaronLanguage-Internet.pdf>
85. Baym N. K. Talking about soaps: Communicative practices in a computer-mediated fan culture / N. K. Baym // *Theorizing fandom: Fans, subculture and identity*. – Chesskill, NJ, 1998. – pp. 111-129.
86. Beaugrande R. Introduction to text linguistics / Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang Dressler. – L. : Longman, 1981. – 270 p.
87. Blakemore D. Understanding Utterances. An Introduction to Pragmatics / Diane Blakemore. – Cambridge : Blackwell Publishers Ltd, 1993. – 191 p.
88. Bury R. Cyberspaces of their own: Female fandoms online / Rhiannon Bury. – New York : Peter Lang, 2005. – 242 p.
89. Chesterman A. Can theory help translators? A dialog between the ivory tower and the wordface / A. Chesterman, E. Waner. – Manchester : St. Jerome publishing, 2002. – 145 p.
90. Crystal D. Language and the Internet / D. Crystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 272 p.
91. Dirven R., Verspoor M. Cognitive Exploration of Language and Linguistics / René Dirven, Marjolijn Verspoor. – John Benjamins Publishing Company, 2004. – 277 p.
92. Heinemann W. Textlinguistik: eine Einführung (Reihe Germanistische Linguistik) / Wolfgang Heinemann, Dieter Viehweger. – Tübingen : Niemeyer, 1991. – 310 S.
93. Herring S. S. Computer-Mediated Discourse [Electronic resource] / S. S. Herring. – Режим доступа: <http://www.let.rug.nl/redeker/herring.pdf>
94. House J. How do we know when a translation is good? / J. House // *Exploring Translation and Multi-lingual Text Production : Beyond Content* – Berlin : Mouton De Gruyter. – 2001. – pp. 127-160.
95. House J. Translation Quality Assessment : A Model Revisited / House J. – Tübingen, 1997. – 243 p.
96. Lakoff G. Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts / G. Lakoff // *Papers from the regional meeting of the Chicago linguistic society*. – Chicago, 1972. – V.8. – pp. 183-228.
97. Mangasser-Wahl M. Von der Prototypentheorie zur empirischen Semantik. Dargestellt am Beispiel von Frauenkategorisierungen / Mangasser-Wahl Martina. – Frankfurt/Main : Peter Lang, 2000. – 233 S.
98. Newmark P. Approaches to Translation / Newmark P. – Oxford, 1981. – 201 p.
99. Nord Christiane. Translating as a purposeful activity. Functionalist approaches explained / Christiane N. – Manchester : St. Jerome, 1996. – 178 p.

100. Pullen K. Everybody's gotta love somebody, sometime: Online fan community / Pullen K. // Gauntlett D. *Web.Studies* / Gauntlett D., Horsley R. – 2nd ed. – New York, NY : Oxford University Press, 2004. – pp. 80-91.
101. Stubbs M. *Discourse Analysis* / M. Stubbs. – Oxford : Basil Blackwell, 1983. – 272 p.
102. Thomas A. Blurring and breaking through the boundaries of narrative, literacy, and identity in adolescent fan fiction / A. Thomas // *A new literacies sampler*. – New York : Peter Lang, 2007. – pp. 137-166.
103. Toury Gideon *Descriptive Translation Studies and Beyond* / Toury Gideon. – Amsterdam-Philadelphia : John Benjamins, 1995. – 204 p.
104. Van Dijk T. A. *Studies in the Pragmatics of Discourse* / Teon Andrianus van Dijk. – The Hague ; New York : Mouton Publishers, 1981. – xii, 331 p.
105. Wexelblat A. An auteur in the age of the Internet: JMS, Babylon 5, and the Net / Alan Wexelblat // *Hop on pop: The politics and pleasures of popular culture*. – Durham, NC : Duke University Press, 2003. – pp. 209-226.